

شبہم شبہم جتوں کنول

نسیم احمد کرل

منزل ڏانهن انون قدر

شبدر، کنول کنول

نسیم احمد کرل

قیمت:-

آچو پنو: ٻہ رپيا پنجاهہ پئسا
سادو پنو: رپيو پنجھتر پئسا

ادارۂ ادبِ نو

چپائيندڙ: اداره ادبِ نؤ،
ويست ڪچا، F/45-750
حيدرآباد سنڌ

چپيندڙ: پايونيئر پريس،
رسالا روڊ،
حيدرآباد سنڌ

ٽائٽيل ٻڙائين، گل محمد ڪٽري

ٽائٽيل چپيندڙ: سينٽرل پرنٽنگ پريس،
آرام باغ روڊ،
ڪراچي

چيچڻ جي تاريخ: - آڪٽوبر، ۱۹۶۶

سول ايجنٽ: - ادبيات، ۵ - سول اسپتال روڊ، حيدرآباد سنڌ

پارٽ ۾: - ڪونج پبليڪيشن، ۴ - گريٽ ويسٽرن بلڊنگ،
اپالو اسٽريٽ، فورٽ، بمبئي نمبر ۱، پارٽ

ڪافر
شبڻم، شبڻم، ڪنول ڪنول
زمانو جي گردش
گئس
ڪچو رنگ
گذريل واردات
زر ۽ زور
ڳڻ
ڪٺي آڱر
پُٽُ

کافر

جنهن ڏينهن سيٽل آوڏ ۽ سندس گهرواريءَ کي مسلمان ڪرڻو هو، ان ڏينهن مسيت ۾ نماز تي ايترا ته جماعتي آيا جو قبائين ڪوئي ته ڀرجي وئي پر ٻاهر ٻاهر ۾ به ٻئي صفون بيهجي ويون. هن کان اڳ ايتري جماعت يا ته عيدن تي ٿيندي هئي يا جڏهن ڪو سرندڙ ماڻهو پنهنجي مثل ٻيءَ يا ڀاءُ کي ثواب ڏيارڻ خاطر ختمي جي ديگ لاهيندو هو. ڳوٺ جي مسيت جي پيش امام، مولوي اميد عليءَ، به ان ڳالهه جي چڱي مشهوري ڪئي هئي ۽ اوطاق ۾، قرآن شريف ۽ حديث جي روشني ۾، هن موقع جو عيدن کان به وڌيڪ مبارڪ هجڻ ثابت ڪيو هئائين. ڳوٺ جا ماڻهو به هروڀرو ايترا بي دين ڪونه هئا ۽ جنهن مڙس ٻڳ جو ور ورايو هو سو اچي حاضر ٿيو هو. مولوي صاحب پاڻ به هن موقعي تي چڱي شان مان مان آيو هو. مٿي تي موڱي ساڻي دستار، بدن تي هرڪ جا ڪورا ڪپڙا، ٻيرن ۾ سيمر جي نئين جتي، ۽ هٿن ۾ جنبيءَ جي عصا جنهنجي هيٺين ڇيڙي ۾ لوهي ڪلي لڳل هئي ۽ جا محراب جي ڀرسان ڪچي فرش ۾ ائين ڪوڙي هئائين جيئن دين جو جهنڊو ڪوڙيو هجي. ان ڏينهن هن جيڪو خطبي جو ڪتاب آندو هو سو به نئون هو. هو جڏهن آيتون پڙهي سنڌي ابيات جي ان حصي تي پهتو جتي چئن اصحاب ڳورن جي ٿنا هئي—

پهريون يار هو صديق اڪبر
 ٻيلارو پر جهلو صديق اڪبر
 رفيق - غار هو صديق اڪبر
 تنهنجي صفت ڪهڙي ڪريان
 ٻيو يار عادل عمر هو
 سدائين ڪفار جو قاتل عمر هو

شجاعت ۾ قوي ڪامل عمر هـ و
تنهنجي صفت ڪهڙي ڪربان
نبي جو دادلو عثمان اعليٰ
جمع قرآن ڪيو عثمان اعليٰ
سخاوت جو صاحب عثمان اعليٰ
تنهنجي صفت ڪهڙي ڪريان
جياريو دين ۽ ايمان حيدر
پيغمبر تان سدا قربان حيدر
خدا واکڻيو هر آن حيدر
تنهنجي صفت ڪهڙي ڪريان

— ته جماعتين جو اڪيون اهڙا سريلا ابيات ٻڌي ٻوڙجي ويون ۽
هر ڪنهن جي دل گهرڻ لڳي ته اهو خطبو هلندو رهي.
فرض ۾ به مولوي صاحب ننڍين آيتن پڄاءِ سورت الرحمن
شروع ڪئي، جنهن ۾ ’فباي’ الاءِ رڳو تڪڙپان، جي تڪرار نماز
۾ وڌيڪ سواد پندا ڌري ڇڏيو. نماز کانپوءِ مولوي صاحب
ٿوري تقرير ڪئي ۽ ڳوٺ جي ماڻهن کي اهڙي مبارڪ موقعي
۾ شريڪ ٿيڻ جي مبارڪ ڏنائين. پوءِ هڪ پنج-وقت نمازيءَ
کي موڪلي سڀيل ۽ سندس گهر واريءَ کي گهرايائين، جي
غسل ڪرڻ کان پوءِ نون ڪورن ڪپڙن ۾ اوطاق ۾ ويهاريو
ويا هئا. جڏهن سڀيل مسيت ۾ ويٺو تڏهن مولوي صاحب بلند
آواز ۾ سڀيل کان پڇيو، ”بابا، تون ۽ مائي ٽلي دين محمدي
قبول ڪرڻ گهرو ٿا؟“
”ها مولوي صاحب.“

”تنهنجي رضا خوشي سان يا زور زبردستيءَ سان؟“

”تنهنجي رجا سان، سائين.“

”تون به مائي ٽلي؟“

”ها سائين.“ هڪ نويڪليءَ ڪنڊ ۾ ويٺل مائي ٽليءَ جواب ڏنو.

اٺين چيو جيئن ڪتابين کي پڙهائيندو هو.
 ”لا-لا-لاه.“ سیتل چيو، هن ڀيري برابر.
 ”ا-ل-لاه.“ مولوي صاحب اڳتي وڌيو.
 ”ا-ل-لاه.“

”م-م-در.“

”م-م-در.“

”رسول الله.“

”رسول الله.“

”هاڻي چڱي طرح سڄو ڪلمو اٺين پڙهه جيئن مان پڙهان.“
 ”ها سائين.“

”چڻ: لا الله الا الله محمد الرسول الله.“

”لا الله الا الله محمد الرسول الله.“ سیتل چڱي طرح چئي ويو.
 سڀ جماعتي هڪ بي دين کي الله ۽ انجي رسول تي ايمان
 آڻيندو ڏسي خوشيءَ ۾ پڙهي ويا ۽ مولوي صاحب کي مبارڪ
 ڏئي وري سیتل کي مبارڪون ڏيڻ لڳا. هڪ ديندار ته ڪبير
 جو نعرو هنيو، جنهن جو جواب جماعتين ايترو ته زور سان ڏنو
 جو ڪي گهڙيون مسيت جي قبائين ڇت ۽ پتيون، اهي اکر
 ورجائينديون رهيون. ان کانپوءِ مائي ٽليءَ کان به ساڳي ريت
 ڪلمو پڙهايو ويو. انکي به مبارڪون مليون. پوءِ مولوي صاحب
 سیتل ڏانهن منهن ڪري چيو، اڄ کان تنهنجو اسلامي نالو
 عبدالله آهي.“

”ها سائين.“

وري مولوي صاحب ٽليءَ ڏانهن منهن ڪري چيو، ”۽ مائي،
 تنهنجو نالو فاطمه.“

”ها سائين.“

ڪي جماعتي اٿل لڳا ته مولوي صاحب کين هٿ جي اشاري
 سان جهليو ۽ چيائين، ”ترسو اڃا هنن جو ڪاڪ پڙهڻو آهي.“

اها ڳالهه ٻڌي هرڪو پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ويهي رهيو. مولوي صاحب ٻنهي کان رضا پڇي، آمنت با الله پڙهڻ شروع ڪئي.

هوڏانهن ڳوٺ جي ٻاهران اڏيل اوڏن جي پکن ۾ باگهيڙو متل هو. زائفن زنبن جدا ٿولو ٺاهي پئي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڌاڙ گهوڙا ڪئي ته مرد وري جدا پنهنجي مڪيءَ ڦڳڻ مل جي ڪت جي چوڌاري وڏي بحث مباحثي ۾ هئا. مڪيءَ ڦڳڻ مل به ڪڏهن ڪڏهن خار ۾ سترن تي زور سان هٿ هڻي پئي ان ڳالهه جو ارمان ڪيو. هنڪي پهرين پهرين اها خبر پئي هئي ته هن سيتل کي ايلاز منتون ڪيون هيون، گيتا جا واسطا وڌا هئا، ۽ آخر ۾ سڄي پئنچات جي سامهون پنهنجي مڪياڻپ جو ڪيسري رنگ جو پٽڪو به سندس پيرن تي رکيو هو پر سيتل کيس ڪليمي ٻلو جواب ڏنو هو، ۽ چيو هو، ”سڪي، تون ڪٿي ڇا به ڪرين، مان مهذب ضرور مٽائيندس.“

”پر تون مهذب ڇو ٿو مٽائين؟“

”منهنجي مرضي.“

”نيت به؟“

اتي مس مس سيتل ڪليو هو ۽ چيو هئائين، ”مونکي پنهنجو مهذب ٿڌو وڻي.“

”گهوڙياري، توکي ڇو ٿڌو وڻي پنهنجو مهذب؟“

”ڇڱو مڪي، ٻڌاءِ اسين ڪير آهيون؟“

”اسين هندو آهيون.“

”يلا هندو لاش چتا تي چاڙهيندا آهن، اسين ڇو پوريندا آهيون؟“

”اها اسانجي رشم آهي.“

”ڇڱو اسان چيلو ڇو حلال ڪرائي ڪائيندا آهيون؟“

”اها به اسانجي رشم آهي — ابن ڏاڏن کان.“

”پر اهي ته مسلمانن جون رشمون آهن.“

”انهن جون به آهن ته اساجون به آهن.“

”پوء ڪيئن ٿو چئين اسين هندو آهيون؟“

”نه ته چاهيون ٿي؟“

”اڌ هندو اڌ مسلمان. ڌڙ ريڊو مسي پاڪري.“

مڪي ڦڳڻ مل ان سوال ۾ لاجواب ٿي ويو پر هن ڳالهه

بدلائي چيو، ”ڪٿي ڇا به هجئون پر مهذب ڇو بدلايون؟“

”مونکي مسلمانڪو مهذب وڻي ٿو.“

”اسانجو مهذب ڪوڙو آ؟“

”ها ڪوڙو آ“ سیتل دليريءَ سان چيو هو.

ان ڳالهه تي پڻڇاڻ ۾ ويٺل اوڏن جي رت ڦري وئي. موتي

۽ ٻيا ٻئي جڻا ته کيس ٿڪ چنبهي هڻڻ لاءِ اڳتي وڌيا، پر

مڪيءَ هٿ ٻڌي کين جهليو ۽ چيائين، ”پڻڇو، مارڻ ڪٿن

مان ڪجهه نه ورتندو، هنکي مسلمان ٿاويج پياريا آهن.“

اها ڳالهه سندن دل ۾ ائين ڪپي وئي جيئن سندن تڪي ڪوڏر

آلي زمين ۾ ڪپي ويندي هئي. مولوي برابر تعويذن لکڻ ۾

مشهور هو. پري پري کان سوالِي پڻڌ ڪري کانئس تعويذ

لکرائي ويندا هئا. اٿي بيٺل اوڏ پنهجن پنهجن جاين تي

وبهي رهيا ۽ اه ڪاوڙ حقي مان زور سان وٺي لاهڻ لڳا.

مڪي سڀني کي ماڻ ۾ ڏسي وري سیتل ڏانهن منهن ڪيو ۽

کانئس پڇيو، ”توڪي مسلمانڪو مهذب ڇو ٿو وڻي؟“

”مسلمان پاڻ ۾ ڀائرن وانگر گڏجي ڪاٺن. اسان هندن ۾ ڪي

اوڏ ته ڪي اڇوت، ڪي برهمڻ ته ڪي ڪتري؟“

مڪيءَ کي ڪو جواب نه سمجهيو. اها ڳالهه ته برابر هئي ته

برهمڻ اڇوتن ۽ اوڏن کي پنهجي ويجهو به اچڻ نه ڏيندا آهن،

هڪ ٽالهي ۾ ڪاراڻڻ ته پري رهيو. مسلمان ته اهڙو ڪو

ويڇوڙي نه ڪن. اتي مڪيءَ بي طرح ڍارو اڇليو:

”سیتل، تون مسلو ٿيندين ته پوءِ اسان سان ڪو واسطو

ڪولہ رهندو!

”پلي نہ رهي.“

”اسين توکي پاڻ وٽ اچڻ بہ ڪونہ ڏينداسين. ولر وٽ بہ ڪولہ!“
مکيءَ سيتل کي دڙڪو ڏنو. ولر جي گهر واري سيتل جي
سڳي پيڻ هئي.

”پلي نہ اچڻ ڏجو. مان مسلمان پائرن مان اڻندس ويهندس.
پيڻ بہ مٿي سهاير.“

هن مهل تائين مکيءَ ٿڌو پئي ڳالهائيو. هنکي پڪ هئي تہ
سيتل ڪٿي نہ ڪٿي ڪٿي پوندو ۽ سندس دام ۾ ڦاسي پوندو؛
پر هن جو ڪنهن بہ ڳالهه کي چڱي نہ ڪئي ۽ پيڻ کي بہ
جيئري ماري ڇڏيائين تہ مکيءَ کي جڪ اچي ويا. ٿورو گرم
ٿي چيائين، ”ياد ڪجانءِ، سيتل، گڏهن کي ڪٿي پنج سنجيئون
پارائي ڪهوڙن سان پياربو تہ بہ کڏہ ئي هوندا گهوڙا
ڪولہ ٿيندا.“

پنهنجا جي اٿڻ کان پوءِ مکيءَ ولر کي سمجهايو هو تہ سيتل
کي پنهنجي منهن پٽڪا ميڙيون ڪري سمجهائيندو رهي. پر
سيتل ولر ۽ پيڻ جي ايلازن تي بہ ڪونہ مڙيو ۽ مولوي
اميد علي سان ٻڌل موقع موجب جمعي جي ڀلاري ڏينهن،
گهرواريءَ کي وٺي سڌو مسيت ۾ ويو ۽ ڪلمو پڙهيائين.
پوئين اوڏن ۾ باگهيڙو متل هو. زائفن زبن جدا ٿولوناهي
پنهنجي ٻولي ۾ پئي ڌاڙ گهوڙا ڪٿي تہ مرد، پنهنجي مکيءَ
جي ڪت جي چوڌاري، وڏي بحث مباحثي ۾ هئا. مکي ڦڳڻ مل
بہ ڪٿان ڪڏهن خار ۾ پئي هت زور سان سترن تي هئي
پئي ان ڳالهه جو ارسان ڪيو.

مسلمان ٿيڻ کان پوءِ سيتل هڪدم بدليجي ويو. اڳي هڪ نہ
پئي ڏينهن ڌاڙهي نہ ڪوڙائيندو هو تہ آرام ئي ڪولہ ايندو

هوس، پوءِ باقاعدي سولھاري ڇڏي ڏني هئائين، جا روز بروز وڌندي سندس منهن جي نور کي جرڪائيندي پڻي وئي. نماز ۾ ايندو ته مولوي کان به اڳ هو، پر جي دير ٿيندي هيس ته به ايتري جو مولوي بانگ ڏئي اڃا ڊڪيءَ تان لهندو ته سندس هڪ ٻيڙ مسيت جي در جي ڇانڻ ٿيندو. مسيت جي سيوا، بهاري، لسڪن ويڙهڻ ۽ مٿين ڀرڻ ۾ به سڀني جماعتين کان اڳرو هو. قرآن شريف پڙهڻ جو به اهڙو شوق رکيائين جو مهيني ڏيڊ ۾ باب نامو پڄاڻي وڃي سڀاڻو شروع ڪيائين. پنهنجي گهر به اسر جو ۽ سومهڻي جو وڏي سر سان پيو ذڪر ڪندو هو. مطلب ته خدا کيس اهڙي هدايت ڏني هئي جو شل ساري جڳ جهان کي ڏئي. مولوي صاحب کي به اڳ ڪنهن بي دين کي مسلمان ڪرڻ جي معادت نصيب ڪانه ٿي هئي، انڪري کيس پنهنجي آخرت جو توشو سمجهي ڏسي ڏسي پيو ٽرندو هو ۽ اُٺي وئي سان هنجي تعريف ڪندو هو. ”ابا، هي اسانجو عبدالله ڪنهن ڊگهي منزل نه رسي ته مونکي ڏني نه ڪيڪارجو!“

ڪڏهن ڪڏهن مولوي صاحب ڪن بي نمازين کي خدا، رسول ۽ آخرت جا پڻ ڏيندو هو ۽ هنجو مثال ڏئي کين چونڊو هو، ”اڙي نماز پڙهو، دور ڪيو، نه ته قيامت جي ڏينهن هي اوڏ توهانکي شڪي ڪندو.“ عبدالله جو نماز، صلوات ۽ دور ۾ شوق ڏسي مولوي صاحب کيس دلداري ڏيندو هو ۽ چوندو هو، ”عبدالله، نه گهٻرائجانءِ. رب سائين تنهنجا سڀ گناه معاف ڪندو. ڀلو ڀلويان ايندو آهي ته ڀلو نه چئبو آهي.“

عبدالله وري ان ڳالهه تي عاجزي سان مولوي صاحب کي عرض ڪندو هو ته هو خدا جي پيارن ٻانهن مان آهي، هو خدا جي درٻار ۾ عرض ڪري ته سندس اڳيان گناه معاف ٿين، قبر جي عذاب ۾ آساني ٿئي ۽ قيامت موچاري ٿئي. مولوي صاحب

هڪدم هٿ کڻي دعا گهرندو هو ۽ پهرين صلوات شريف ۽
 ٻئي آيتون پڙهي وڌي سر ۽ عاجزي سان هي دعا پڙهندو هو:
 عرض من عاصين اسانجو مصطفيٰ جي واسطي
 هٿ کڻڻ آهي شرم ۾ وس نه توريءَ واه ٻي
 سوال من صديق اڪبر دل صفا جي واسطي
 سخت آسڪار تنهنجي اسان ڏوهي ٿا ڏڪون
 فضل ڪر فاروق اعظم بي ربا جي واسطي
 نفس واري جنگ ۾ تون اسانکي فتح بخش
 حل ڪر مشڪل اسانجي مشڪل ڪشا جي واسطي
 ان وچ ۾ عبدالله هڪ هڪ بند کانپوءِ آمين چوندو ويندو هو
 ۽ سندس اکين مان ڳوڙها ڳڙي ڳڙي سندس مونھاري ۾ جذب
 ٿيندا ويندا هئا.

هڪ ڏينهن ٽپھري جي نماز کان ٿورو اڳ ولر جو پٽ ٻاٻيهو
 وٺس ڀڄي آيو، پنهنجي ماءُ جي بيمار هجڻ ۽ کيس ياد ڪرڻ
 جو ٻڌايائين. عبدالله کي اڳ ۾ هين هين جي واتان اها خبر
 ٻڌي هئي، پر مڪيءَ ڦڳڻ مل سان ڪيل فيصلو موجب هو
 ڪونه ويو هو. ٻاٻيهي کان پيڻ جي بيماري جو ٻڌي، هنکي
 جهڳو ته گهڻو آيو پر ٻاٻيهي کي چيائين، ”مان اوڏانهن ڪونه
 هلندس، مڪي ڪاوڙ ڪندو. تون گاڏي تي هيڏي کڻائي اچينس.“
 ٻاٻيهي مامي جو اهو عذر ٻڌي کيس چيو، ”ماما، تون ان ڳالهه
 جي ڳڻتي نه ڪر. بابي مڪي جي ٻيڙن تي پٽڪو رکي تنهنجي
 ٿوري گهڙي لاءِ موڪل ورتي آهي.“
 ان موڪل ملڻ کانپوءِ عبدالله کي ٻيو ڪهڙو اعتراض هو.
 هو ٻاٻيهي سان گڏجي اوڏالهن هليو ويو.
 ٽپھري جي نماز تي جو مولوي صاحب عبدالله کي نه ڏٺو ته
 حيران ٿي ويو ۽ جماعتين کان پڇيائين. هڪ جماعتي، جنهن پري

کان عبدالله کي ٻاڻهي سان گڏ ويندي ڏٺو هو، تنهن اها ڳالهه مولوي صاحب کي ٻڌائي. مولوي صاحب پريشان ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو، ”کيس وڃڻ نه گهربو هو. جيتري دير ڪافرن جي صحبت ۾ ويهندو، سندس ايمان ۾ ڪتر ٻوندي. ڪو وڃي کيس وٺي اچي.“

مولوي صاحب جو حڪم ٻڌي فتح ٺاريڃو اٿيو ۽ ٽڪڙيون ٽڪڙيون وڪون ڪڍندي وڃي اوڏن جي ٻڪن وٽ پهتو. اتي لوڙهي جي ٻاهران بيهي سڏ ڪيائين، ”عبدالله، او عبدالله!“

مڪي ڦڳڻ مل جو ٻڪو لوڙهي جي ڀرسان هو. هن ان وقت ٻاهران آيل مڙسانن سان چوپڙ راند ٻئي ڪئي. هو سڏ ٻڌي اٿيو ۽ ٻڪي کان ٻاهر لڪري فتح کان پڇيائين، ”ڇاهي فتح؟“ ”اسانجو عبدالله توهان وٽ آيو آهي انکي مولوي ٿو سڏي.“ مڪيءَ کي ان ڳالهه تي چڙ آئي. عبدالله جو سندن هڏ، رت، پٽ مان هو ۽ جو سندن ٻڪن ۾ ڄائو نپنو هو سو وري فتح وارن جو ٿي ويو هو؛ پنهنجي بيمار پيڻ کي ڏسڻ آيو هو ته پوئتان ماڻهو ڀڳو آيو. مڪيءَ شوخائي سان پڇيو، ”عبدالله توهانجو آ فتح؟“ ”ها، اسانجو آ.“

”توهين هنجاءَ وارث آهيو؟“

”ها، اسان جو مسلمان ڀاءُ آهي، اسين هنجاءَ وارث آهيون.“ ان وچ ۾ عبدالله کي به ڪنهن سڏ جو ٻڌايو ۽ هو پيڻ جي ٻڪي مان لڪري وٽن آيو ۽ مڪيءَ جي ڀرسان بيهي رهيو. مڪيءَ فتح کان پڇيو: ”ڇڳو، فتح، هڪ ڳالهه ٻڌاءِ — سڀيان جو هي مري وڃي ته جوڻس کي ته لوڏي ڪيندؤ نه؟“ ”ڇو لوڏي ڪينداسون.“

”توهين مسلمان ساڻس لڪاڪ ڪندؤ؟“

”جي مالڪياڻي راضي هوندي ته ان ۾ ڪو عيب ڪونهي.“

”گريان نه ايندو؟“

”ڇو ايندي گريان؟ مسلمان ڪان!“

عبدالله مڪيءَ کي سوالن جوابن ۾ مثل ڏسي مشڪل لڳو. مڪي ڦڳڻ مل، کيس پاڻ تي ڪلندو ڏسي، پنهنجي دماغ کي ائين تقوليو جيئن هو چوٽڙ راند ۾ ڪنهن جي ڳوٺ مارڻ لاءِ ڌاري کي گهڻي دير تائين ڪٽڪاڻي ڪٽڪاڻي گهريل داءُ وٺڻ جي ڪوشش ڪندو هو. اوچتو هن پڇيو: ”ڇڳو، فتح، جي جوئس مري وڃي ته کيس پاڻ وٽان پرڻائيندو؟“

مڪيءَ جو سوال ٻڌي فتح جو منهن ڳاڙهو ٿي ويو. سندس اکيون لال ٿي ويون. هڪ خسيس اوڏ کيس ڳار ڏني هئي، حالانڪ اوڏ کي خبر هئي ته ٻهراڙي ۾ ڪو پنهنجي ذات کان ٻاهر سگ نه ڏيندو آهي. ناريجا ناريجن ۾ ڏيندا آهن ته ڪلهوڙا ڪلهوڙن ۾ ڏيندا آهن. فتح ڪاوڙ مان مڪيءَ کي دڙڪو ڏيندي چيو، ”مڪي، زبان سنڀال. اڳتي حرف نه ڪڇجانءِ نه ته...“ پر مڪي هيسجن بجاءِ رهندو مرڪڻ لڳو ۽ فتح کي چيائين، ”اهو ڪهڙي قانون ۾ لکيل آهي جو توهان وٺندؤ باقي ڏيندؤ ڪونه. توهانجي مهذب ۾ ته سڀ مسلمان پاڻر آهن ۽ ڪو ويڇوئي ڪونهي.“

”اها اسانجي رسم آهي ابن ڏاڏن ڪان،“ فتح: ڪاوڙ ۾ جواب ڏنو.

مڪي ڦڳڻ مل پنهنجو گهريل داءُ وٺي مرڪيو. عبدالله جي منهن مان رت ڇڏي ويو. هنجڻا ڇپ ڏڪڻ لڳا. اکين جي الائئي ڪهڙين ڪنڊن مان ڳوڙها لڪتا جن سندس ماڻڪيون آليون ڪري ڇڏيون. جيسين اهي ڳوڙها ڇيرون ۽ پنڀڻين جو بند پيچي ڳلن ڏانهن وڌن، هو مڪي جي چنبي ۾ چنبو ڏيئي مسيت ڏانهن وڃڻ بجاءِ پنهنجن اباڻن پکن ڏي موٽيو.

ٻئي ڏينهن هيڏانهن عبدالله پنهنجا ۾ ڏنڊ پري، رکايل ڏاڙهي
 ڪوڙائي ۽ سوليون ڪيوتيون ڪنن ۾ پائي، ساڻو گهاري ۾
 وهنجي، ٻاڻڪي اوڏن جي رسم موجب ’پاڪ‘ ڪيو ته هوڏانهن
 ڳوٺ واري مسيت ۾ پيهري جي نماز ڪالپوءِ هڪ جماعتيءَ
 مولوي صاحب کي چيو: ”مولوي صاحب، ساڻيائيءَ جي پت کي
 ڪلن جي خشبوءَ جو ڪهڙو قدر!“

ٻئي چيو، ”سائين، گڏهن کي پنج منجيون ٻاراڻي گهوڙن سان
 بيهاربو ته ڪو گهوڙا ڪولءَ ٿي پوندا!“

آخر ۾ مولوي اميد علي ناريجي پنهنجي سولھاري کي هٿ سان
 سنواريندي چيو، ”ها ابا، سچ ٿا چئو، ڪافر نيٺ ڪافرا!“

هن اسپتال جي هر شيء من موھيندڙ آھي. ڪمپائونڊ الڊر وڏا وڏا ساوا ساوا اکين جي جوت وڌائيندڙ لان. وچ ۾ اسپتال جي ڳاڙهي اوچي عمارت. ٻنهي پاسن کان مٿي وڃڻ لاء ريلنگ واريون ڏاڪڻيون جن جي مٿان ٻه شاندار قبائون برج. الڊر پٽيون ڪير جهڙيون اڇيون ۽ ڀيلي موزيڪ جا ترڪڻا ۽ چلڪڻا فرش. ڊگھا ڊگھا ٿڌا ٿڌا ڪارٻڊر ۽ روشن روشن ڪمر. وڏيون وڏيون فرنيچر ڪٽ دريون ۽ جن جي فلاور پيڊز ۾ تڙيل ڳاڙها پيلا گل. ان سهڻي ماحول جي سونهن، منهنجي ساهڙي مستر ٻال آهي، جنهن جو رنگ گلاب جهڙو، جنهن جون اکيون سهڻي ڍنڍ جهڙيون، جنهن جا چپ نارنگي جي ڦار جهڙا آهن ۽ جا سفيد پوليٽارم ۽ سفيد ڪلف دار رومال جي تاج ۾، برفاني ڍنڍ ۾ تڙيل ڪنول جيان لڳندي آهي. اڇين جتين ۾ سندس پورا پير، ان ترڪڻن فرش تي هلڻ لڳندا آهن ته ڪنهن آرڪيسٽرا جون مٿم مٿم ڌنون معلوم ٿينديون آهن. بي خوابي جا مريض، سندس آڱرين جي ڇههء سان ئي اڪهور لنب ۾ پئجي ويندا آهن ۽ سندس هٿان زهر جهڙيون ڪوڙيون دوائون پي، ائين مرڪڻ لڳندا آهن جيئن هنن ڪو مٺو شراب پيتو هجي. هوء هن اسپتال ۾ مقرر ٿي هئي ته جوان جمان ڊاڪٽر، مريضن جون دليون تپائيندي تپائيندي، پنهنجون دليون به تپائڻ لڳا هئا، جي سندس موجودگي ۾ نارمل کان ٿي وينديون هيون. ڊاڪٽر آفتاب ته هڪ پيري وجهه وٺي پنهنجي جي ڌڙڪڻ کيس به ٻڌائڻ گهري هئي، پر هن اڪيون ڙيون ڪري، منهن ۾ سونڊ وجهي، کيس چيو هو.

مان اهڙيون ڳالهون ٻڌڻ نه آئي آهيان پر وارڊ فور جي مٿ ٻڌائڻ آئي آهيان.

ڊاڪٽر آفتاب منيد ۾ اهڙن جوانن ٻڌڻ تي هريل هو. پهرين ست سان ڪو جهول ۾ نه ڪرندو آهي. هن همت ٻڌي وري کيس چيو هو، ”في الحال انهن ڳالهائين کي ڇڏ پال، منهنجي ڳالهه جو جواب ڏي.“

”جي اوهان هن وقت موڊ ۾ ناهيو ته وڏي ڊاڪٽر کان پڇان؟“ پال جو اهو جواب ٻڌي، ڊاڪٽر آفتاب کي مجبوراً پيار جون ڳالهيون ڇڏي پيار جون ڪرڻيون پيون. هن مياڻپ ڪري، هيٺائين وٺي چيو، ”ڇڱو مئڊم، تون ئي ٻڌاء ڪيترو بخار آ کيس.“

”نارمل سر.“

”ته پوءِ ڊسچارج ڪري ڇڏيوس.“

”اهو ڪيئن سر، هنکي ته پيشاب جي به تڪليف آهي. هورو پاس ئي نه ٿو ٿئي.“

”ڏيکار کيس؟“

مسٽر پال کيس وارڊ نمبر فور جو فائل ڏيکاريو. سڄي ڏينهن جي ڪوانٽيٽي، ڇهه سؤ سي سي هئي ۽ نيسٽ ورتي وئي هئي ته ڇهه سؤ سي سي بليڊر ۾ به رهيو هئي. ڊاڪٽر فائل تي اڌا ڪري ۾ لکندي کيس چيو، ”يوريدو نال پياريوس ڏينهن ۾ ئي دفعا.“

”بليڊر جو ايڪس ري نه ڪيرايونس سر؟“

”ڪهڙي ٽڪر آ، پياڻي امپرومينٽ ٻڌائجان پوءِ ڏسنداسون.“ ڊاڪٽر وٽان موٽي، ڊيوٽي روم ۾ اٿي هئي ته سڄي ڳالهه ٻڌائي هئائين، مان کيس خبردار ڪندي چيو هو، ”پال پري پيچجانءِ، وڏو فلرٽ اٿئي.“

”هان! اڳيون رڪارڊ ڇا اٿس؟“

”رڪارڊ ٽوٽيل اٿس -مورا. هن وقت به ٻن سان نانا اٿن زرينه مئٽرنٽي واري ۽ پاڻ واري (وزي، مڻهي، ٻي ٻيو. مٿائيندو آهي.“

”اٺن هو ڊاڪٽر عسڪري؟“

”سڀ نور آهن، ڇا ٻڌائي ڇا ٻڌايان؟“

”ڪجهه ته ٻڌاه، خبر ته پوي.“

”اهو ڊاڪٽر عسڪري وري اهڙو اٿئي جو ڏينهن ڏٺي جو به
 لتو مڙي هڪ پيري جو اوچتو سندس آفيس ۾ وڃان ته ٻارڙين
 پويان مسٽر رضيه جي چپن جي حرارت پيو معلوم ڪري.“
 ”هوءَ.“

”هوءَ ڇا، مان ته وٺي هونتي پگس هر ٿوري دير، کان پوءِ
 گهرائي، ليلهائي ڇيائين، مسٽر، پليز، ڪنهن کي خبر نه پوي.“
 ”اها رضيه وري ڪهڙي آ؟“
 ”ڪا، ڏٺي اٿئي؟ مانوري، عينڪ مان، اڄ ڪلهه نائٽ ڊيوٽي
 تي آ.“

”ها، ها“ ڀال ياد ڪري چيو.

”بس اها ڳالهه نه پڇ ته هتي ڇا نه ٿيندو آ. سڀ ڊاڪٽر
 ڪنهن نه ڪنهن نرس پويان اٿئي.“

”هوءَ اها خبر وڏي ڊاڪٽر کي نٿي پوي؟“

”هون، سڀ خبرون هوندس، ڪو اهي ڳالهيون لکن ٿيون.“
 ”ڇڻو ته اهڙا ڪيس جام آهن هتي.“

”ڪيس؟ موسٽ ڪامپليڪيٽيڊ ڪيس ڇڻو.“

”ويري سٺو، ڀال افسوس ڪندي چيو، ٿوري دير مان ۾ رهي
 پوءِ مون کان مشڪندي پڇيائين، ”تنهنجو ڪهڙو حال آ؟“
 ”مان؟“ مون کان ته هڪ نڪري ويو، ”مون کي نه رنگ، نه روپ،
 مان ته تو جهڙين مهڻن ڇوڪرين لاءِ بچاءُ آهيان، پر، ڪو
 بچاءُ گهري ته.“

”اهو وري ڪيئن؟“

”ڪو ڊاڪٽر جهڙن تي نه مڙئي ۽ ڊيگهه ڪرئي ته مون کي
 ٻڌائجان، ائين ڪنٽرول ۾ اچي ويندو، جيئن انسولين کان پوءِ شگر.“
 ”هان؟“

”ها، توسان گڏ هونديس ته ڪا نظر نه لڳندي، مونکي ائين سمجهه جيئن ڪنهن سهڻي ٻار کي نظر کان، نرڙ يا ڳل تي ڪارنهن جو داغ.“

هوءَ منهنجو اشارو سمجهي وئي ۽ مونکي خوش ڪري لاءِ چوڻ لڳي.

”تو کي ڪير ڪارو چوي، تون ته اندر ۾ ڪير کان به اچي آهين.“

”اندر کي ڇڏ ٻاهر جي ڳالهه ڪر.“

”ٻاهر کي ڇڏ، اندر جي ڳالهه ڪر.“

”خير ان بحث کي ڇڏ، ڇڙي اها ڳالهه ياد ڪجانءِ ته منهنجون خدمتون تنهنجي بلي آهن.“

”اڳي به تنهنجون خدمتون ڪنهن جي ڪتب آيون آهن؟“
پال کلندي پڇيو.

”گهڻو ڪري نه، يا ته مون جهڙيون هيون جنکي خدمتن جي ضرورت ئي ڪانه هئي، يا وري تو جهڙيون سهڻيون هيون، جن کي وري، ڊاڪٽرن جي خدمت جي ضرورت هئي.“ مان به کلندي چيو.

”ڏهن ٻارهن ڏينهن کانپوءِ مونکي پاسي تي گهلي چوڻ لڳي، هاڻي مان ڇا ڪيان؟“

”ڇو ڪا اهڙي ڳالهه آ ڇا؟“

”نه ته توکي ڇو چوان ها.“

”هسٽري ٻڌاء؟“

”هن ڪيس جي هسٽري هيءَ آهي ته ڊاڪٽر آفتاب منهنجي پچر ٿيو ڇڏي، مان جڏهن وٽس وڃان ٿي ته مونکي گهوري ٿر ۽ ائين ٿو گهوري جو سندس نظرون هن ٿلهي يونيفارم کان به ٽپي، اندر ٿيون لهارن.“

”اڪيون ڏسڻ لاءِ ئي آهن، مثبدم، زبان جي ڳالهه ڪر.“

”ان ۾ به گهٽ ڪانهي، اها به هروقت پيار جا مڪالما

ٿي ٻولي.

”ته ٻوه حالت خطري جهڙي آهي.“

”نه ته وري، تو جيڪا خطرناڪ علامت ٻڌائي هئي سا به ته

ظاهر آهي؟“

”ڪهڙي؟“ مونکي ياد ڪونه هئي.

”هو مونکي مسٽر سڏڻ بجاءِ مادام ٿو سڏي،“ ڀال معصوميت

سان چيو.

بي اختيار مون کان ڪل نڪري وئي، مس مس ڪل روڪي چيم،

”ڪهڙو بد ذوق، تو جهڙيءَ کي مسٽر ڪري سڏيندو. اهو

لفظ ته مون جهڙين ڪارين ڪوجهن لاءِ آهي.“

”وڏي ذلالت آهي!“ ڀال خار ۽ ڏک جي گڏيل لهجي ۾ چيو.

”ڀلا، هن هراپلم کي ڪيئن حل ڪجي؟“ مان ڳالهه بدلائيندي پڇيو.

”تون ئي ڊاڙ هنئي هئي، تون ئي ٻڌاءِ،“ هوه وري چيهي وانگر

ڇڪڻ لڳي.

”ڇا پڇڻو اٿئي ڪانئس؟“

”وارد ائين بابت پڇڻو هو. هن کي بلب پريشر آهي ۽ ڏينهن

۾ کيس، ٽي دفعا سرهاسل ڏيندي آهيان. پر اڳهون جو ٽمپرچر

ڏسانس ته ۱۰.۳ ڊگريون بخار اٿس. هيٺ ڊوز گهٽايان يا

اهو ئي ڏيندي رهان.“

”نسيخو ڏيانءِ يا مان وڃان تنهنجي بدر؟“

”تون وڃ، مان ڪونه وينديس.“

مان سڌو ڊاڪٽر آفتاب وٽ هلي ويس. کيس سڄي حقيقت ٻڌائي

هدايت پڇڻ لڳس پر ڊاڪٽر منهنجي ڳالهه کي ڪو وزن نه ڏنو.

رهندو مون کان پڇڻ لڳو، ”اهو ڪيس ته ڀال جي چارج ۾

آهي، تون ڪيئن ائين مسٽر؟“

”سر، مونکي ڀال رڪيسٽ ڪيو ته ته توهان کان پڇان.“

”هوه ڀان چولو آئي؟“

انهن اجاين موالن تي مونکي خار اچي وئي. اشراف هجي ته ماڻ ڪري چوي ها: هينءَ ڪر يا هونءَ ڪر. پر هن ته پاڻ کي پاڻ خوار ڪرڻ پئي گهريو، مونکي ڪهڙي ضرورت هئي کيس ڏيکڻ جي، مان به رکڻي ڪانه رکي، ”سچ ٻڌايانو سر؟“ ”ها ها.“

”هنکي اوهان مان وڏي شڪايت آهي.“ مون ڦٽاڪي کي باهه ڏيندي چيو.

ڊاڪٽر آفتاب چرڪ ڀري ڪرسي تان ائين ڪڙو ٿي ويو جيئن ڪنهن اوچتو هنجي بٽڪس ۾ پهرئين نمبر جي سئي هنڌي هجي. هو وانڙو ٿي ويو ۽ هٻڪي چوڻ لڳو.

”... مون مان؟ سسٽر، اوهان کي غلط فهمي آهي.“

”مونکي ڪانهي، پر ڀال کي آهي سر، هن ته مٿي شڪايت ڪرڻ پئي گهري پر مون کيس سمجهايو.“

ڊاڪٽر چپ پڪوڙي ماڻ ڪري ويٺو رهيو، مان وري کيس چيو، ”مس، هو اهڙي قسم جي چوڪري ڪانهي.“

پر ڊاڪٽر وري به ڪو جواب ڪونه ڏنو، وري به مان ئي ڪائنس پڇيو، ”ڇا چوانس، ڊوز گهٽائي يا نه گهٽائي؟“

اٽي ڊاڪٽر ۾ مس مس چرپر ٿي ۽ هڪ مرزبل آواز نڪتو، ”ڏينهن ۾ صرف هڪ گوري ڏيوس، وڌيڪ سڀيان راتون ڏانهن ڪانهيو.“

مان خوشيءَ ۾ پهڪندي ٻاهر نڪتيس ۽ يڪو سوچيندي آيس ته من جا ميرا ڪيڏا نه ڊڄڻا ٿيندا آهن. ڪو سچو پريمي هجي ها ته هيانهن ڦاڙي چوي ها، ها برابر مان ساڻس پريم ٿو ڪيان ۽ اهو پريم سڀني ڳالهين کان آتم آهي، ان کي بالا عملدار جو به خوف ختم ٿو ڪري سگهي ۽ نه نوڪري مان نڪرڻ جو خيال. وڃي کيس چئو ته ڀلي جنهن کي وٺيس تنهن کي ڏانهن ڏئي، مان انهن خيال ۾ ڪنڌ هيٺ ڪيو ڀال کان به ٽپي ويس جو هن تازي وڄائيندي چيو، ”او مثبدم... او مثبدم.“

”اڙي؟“ مون کان چڙڪ نڪري ويو.

مان کيس سڄي حقيقت ٻڌائي ۽ يقين ڏياري ته ڪوئسندو ته يا عمر ڪونه، نه ته به في الحال ڪي ڏينهن ته چٽينءَ. هوءَ خوش ٿي چوڻ لڳي، ”ويل ٻن، چڱيون ٻڌايون سين.“

ٻئي ٽئين ڏينهن پال مون کي ٻڌايو ته ڊاڪٽر آفتاب ان ٿوري ڊوز ۾ ئي نڪ ٿي ويو هو. هوءَ ڪنهن ڪم سان وٽس وئي ٿي ته اڳي وانگر ڊيگهه ڪرڻ بجاءِ، صرف مطلب جي ڳالهه ڪري، چند ٻئي ڇڏيائين. سندس گفتگو مان به اها نرسي غائب ٿي وئي هئي ۽ سائس ائين ٻئي ڳالهائين جيئن ڪو باس پنهنجي زبردست سان ڳالهائيندو آهي. پر پال کي اڃا هڪڙي شڪايت هئي جو هن چيو، ”باقي هڪڙي ڳالهه.“

”ڪهڙي ڳالهه؟“

”هو مونکي اڃا سسٽر نٿو سڏي.“

”اهو سرطان وانگر لاعلاج مرض آهي، جنهن جو هن ملڪ ۾ ڪو علاج ڪونهي.“ مان ڪلندي چيو.

”پر ڏس نه، سسٽر ڪيڏو نه ڀارو لفظ آهي ۽ ڪيڏي نه وڏي مقصد ڪري اسان لاءِ چونڊيو ويو آهي.“

”ويري ساري، ويري ساري.“

”خير“ پال قناعت ڪندي چيو، ”نه سڏي ته وڃي ڌوڙ پائي.“

”نڪ آءِ وڃي ڌوڙ پائي.“ مان به ٽيڪو ڏينهي چيو.

هن اسپتال ۾، مريضن کي رهائڻ لاءِ ڪوڙ ٿي ڪمرا آهن، جن ۾ بي داغ سفيد بسترا وڃايل هوندا آهن. اهڙي سهڻي ماحول ۾ ئي مريضن جو علاج ڪيو ويندو آهي ۽ خوش چڱا پلا ٿي نڪرندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن، ڪنهن مريض کي اسپتال ۾ داخل ٿئي گهڻا ڏينهن ٿي ويندا آهن ته ڪي نه ڪي نرسون يا وارڊ بوائز هڏ ڏوڪي ٿي، کيس خانگي علاج جي صلاح ڏيندا

آهن. خانگي ڊاڪٽر شوق سان به علاج ڪندا آهن ۽ پئسو به گهٽ وٺندا آهن. هوميوپٿ ۾ ته آپريشن جي به ضرورت نه پوندي آهي ۽ ٻن ٽن گورين ۾ ئي مريض نوبو ٿئي ويندو آهي. مريض کي يقين ڏيارڻ لاءِ ٻن ٽن مريضن جا به مثال ڏبا آهن. مريض اها سهڻي صلاح مڃي، پنهنجو بيل، ٻين مريضن لاءِ خالي ڪري ويندو آهي. پوءِ پنهنجي گهر موندو آهي ته سڪون مان موندو آهي ۽ ٻين مريضن تي به ڪو اثر نه پوندو آهي. اهڙي طرح هن اسپتال ۾ هزارين مريض علاج ڪرائيندا آهن ۽ جيئرا جا ڳندا ڊسچارج ٿيندا آهن. پر ڪڏهن ڪڏهن ڪي مريض، پنهنجي ڊاڪٽرن ۽ نرسن سان به، ائين ڌوڪو ڪري ويندا آهن جيئن وارڊ ڏهين جي مريض ڪيو هو. ان رات مسٽر رضيه جي ڊيوٽي هئي. هوءَ ٽائين بجي وارو راتونڊ به هڻي آئي. هو خوش چڱو ڀلو ستو پيو هو. ابض ٺيڪ، بخار ڪونه. ان راتونڊ کانپوءِ هن وچير پيو ڪو راتونڊ نه هنيو، وري اسر جو ڏٺائين ته مريض الائي ڪهڙي مهل پنهنجو بيل خالي ڪري ويو هو. هو بند وائڱر پيو هو. اڪيون ڦوٽاريون وات ڦاٽل، جنگهه ڪاڏي ته ٻانهن ڪاڏي. ٻال جي ان صبح جو ڊيوٽي نه هجي ها ۽ اهو لاش، پنهنجي اڪيئن نه ڏسي ها ته مونکي خبر ئي ڪانه پوي ها. پر مان جو ڊيوٽي تي چڙهيم ته ٻال ساڳي ٻال ڪانه هئي. پڇيومانس ته سندس نيريون اڪيون نير ڇڏڻ لڳيون. سڄي ڳالهه ٻڌائي وري سڏڪن ۾ پئجي وئي، مان کيس سمجهايو.

”ٻال، ايترين ڳالهين تي روئينديءَ ته سڄي عمر پئي ڳوڙها ڳاڙينديءَ، موت ميار ته ڪونهي.“

”پر مسٽر ههڙو موت، جو مرڻ وقت ڪو اڪيون نه وٺي ڪو عضوو نه ٺاهي. ڪو قرآن نه پڙهي، ڪو بائبل نه بخشائي. او خداوند تون رحم ڪر.“ ائين چئي هوءَ لڙڙ ۽ ٻنهي ڪلهن

کي چهي صليب ٺاهڻ لڳي.

”رضيه ڪاڏي وٺي هئي؟“

”هن ته الاڻي ڪاڻي پئي دور پاتي پر هن پيءُ به رانوبڊ نه هنيو!“

”اها پراڻي وارد جو چو هئي؟“

”پر هتي ائين چو آهي؟“

”اهو ضروري آهي فرض کي چڱي طرح ٺاهڻ لاءِ“ مون کيس سمجهايو.

”پلا رضيه تي ڪو انڪشن ڪندا؟“

”چو، هن ڪا غلط دوا ڏني؟“

”پر کين رحم ئي ڪونه ايندو اهڙي موت تي؟“

مان سمجهو ته هوءَ هيانه جي ڏاڍي ڪنڌري هئي ۽ کيس باقاعدي سمجھائڻ جي ضرورت هئي. مان پال کي گراڻڙي پائي چيو، ”پال، سڀاڻي ٽي ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪر. هتي ڪيترا مريض شفاياب ٿين ٿا ۽ ڪيترا مري وڃن ٿا. هڪ هڪ مردي تي ويهي روئون ته ڪو ڪم ٺهندو؟“

هن ڪو جواب ڏيڻ گهريو پر مان کيس اشاري سان روڪي وري پنهنجي ڳالهه شروع ڪئي.

”ڪاسائي روز ٿا جانور ڪهن ۽ ماس وڍين ٿڪين پر هنن کي ڪا ميسرائي ڪانه ايندي آهي ڇو ته اهو هنن جو ڌنڌو آهي ۽ موت ۽ حيات هنن لاءِ نارمل ڳالهه آهي.“

مان مثال ته ڏنو پر پڇتائيم هوءَ، جو هن منهنجي مثال جي پڪڙ ڪئي ۽ چيو،

”ڇٽو ته ڊاڪٽر ۽ ڪاسائي هڪڙي ڳالهه آهن؟“

”مان ته ڇڙو مثال ڏلو، انکي ايترو ڇڪ ته نه؟“

پر منهنجي ڳالهه جو مٿس ڪو اثر نه پيو. ڏنڻ ته سندس اکيون سالوڻ جي مند ۾، لڏي وانگر، آڻي پيون ۽ ڳوڙها جهر جهر

ڪري وهڻ لڳا.

هن اسپتال ۾ ڪي مريض اهڙا به داخل ٿيندا آهن جن بيمار جي چانو ۾ ڪي گهڙيون ڪونه گهاريون آهن ۽ ڪي اهڙا به ايندا آهن جي ڪنهن ناڪام بيمار جي چوٽ کاڌل هوندا آهن. هن اسپتال ۾ ٻئي ڏينهن رهڻ کالپو ڪين ڪانه ڪا پوري، سانوري ۽ بالوري لرس وٺڻ لڳندي آهي. هو سندس انتظار ۾ اڪيون وڇايون ويٺا هوندا آهن ۽ سندن ڪن پنهنجي لرس جي سهڻن پيرن جي ڪڙڪي ٻڌڻ لاءِ آتا هوندا آهن. هو اندر ايندي آهي، سندن ويٺي کي پنهنجي سهڻن آڱرين ۾ جهلي، پلس ڏسندي آهي، سندن ميرا ڪپڙا بدلائي اڃا اجرا ڪپڙا هارائيندي آهي. سندن مر لڳل جسم کي گرم ٻاڻي سان ڌوئي، اجرو ڪندي آهي، ان وچ ۾ هوءَ سائن گالهيون به ڪندي آهي ۽ رکي رکي هڪڙا هڪڙا ٽهڪڙا به ڏيندي آهي. پوءِ ان ٿوري گهڻي گهائائپ کان پوءِ ڪڏهن ڪڏهن، ڪنهن مريض کي سندس جدائي ڏکي لڳندي آهي ۽ هو ساڻس پيار ڪرڻ لڳندو آهي. هو ڪو موقعو تازي پنهنجون بيمار ۽ آداس اڪيون ڏانهس کڻي، مڪل چپن کي زبان سان آلو ڪري، پنهنجي بيمار جو اظهار به ڪندو آهي. وارڊ نمبر ۱۲ ۾ رهندڙ هڪ دل جي مريض بي پال کي ڏسي، پنهنجي سرءُ جهڙي پيلي زندگي ۾ بهار جا جهوٽا محسوس ڪيا هئا. هڪڙي ڏينهن جڏهن پال کيس شيو ڪري، اسفنج هڻي، اڇو اجرو ڪيو هو تڏهن هن کيس چيو هو، ”لرس، تون ڏاڍي سهڻي ۽ مهربان آهين.“

”ٽنڪس مسٽر نڌير،“ پال ان قدر دائي تي مرڪي چوڻ لڳي.

”پال، تنهنجي ڪيتري ڊيوٽي آ روز؟“

”اٺ ڪلاڪ.“

”تون ايندي آهين ته مان خوشي سان دوا پئندو آهيان پر

تون ڪو به هوندي آهين ته دل چوندي آهي ته گوريون وٺڻ
 بدران لڪائي رکندو وڃان ۽ جڏهن تون اچين تڏهن سڀ
 تنهنجي هٿن سان وٺان.“
 ”ائين ته فائدي بدران اٿلو نقصان پهچندو.“ ٻال گهٻراهه
 ڏيکاري چيو.

”واقعي ائين ته مان مري ويندس ۽ مان هاڻي مرڻ نٿو گهران.“
 وري هڪ ڏينهن، جڏهن هو شيشي جي لنڊڙي ڪلاس ۾،
 هڪ اچي دوا کڻي، کيس پيارڻ وٺي ته نذير منهن کهنجائي چيو،
 ”اڃاڻ، اڃاڻ، اڃا بسترا، اچيون گوريون، اچي دوا ۽ اچي
 يونيفارم ڏسي مان ڪهڙي ڀيو آهيان. تون هن يونيفارم
 کانسواءِ ڀيو لباس به پائيندي آهين؟“
 ”ها نذير، مان ساڙهي به پائيندي آهيان.“
 ”رنگين ساڙهيون؟“

”ها رنگين ساڙهيون — پنڪ، آرينج، ليمن، سڀ رنگ.“
 ٻال ڏانهس دوا جو ڪلاس وڌائيندي چيو.
 ”ته ٻايز، ڪڏهن ڪا رنگين ساڙهي پائي اچ.“ هن هڪ ڳيت
 ۾ دوا ٺهي چيو.

”ڊيوٽي واري وقت ته ڏاڍو مشڪل آ.“ ٻال نتائڻ چاهيو.
 ”ڪٿي ڊيوٽي کانپوءِ ئي پر مونکي ساڙهي پائي ضرور ڏيکار.“
 ”مان ضرور ڪوشش ڪنديس.“
 ”پرامزا“ نذير جون اکيون بهڪڻ لڳيون.
 ”پرامزا“

هڪ ڏينهن منجهند جو ڊيوٽي پوري ڪري، شام جو ليمن
 جارجت جي ساڙهي پائي ۽ وڏو ڪارو پرس ٻانهن ۾ وجهي،
 وڃي سندس سامهون بيٺي. هو کيس ٻئي لباس ۾ ڏسي خوش ٿي
 ويو ۽ کيس چڱي طرح ڏسي چوڻ لڳو.
 ”ٻال، گاد اٻڻو، توکي هي ڪپڙا ڏاڍا ٺهن ٿا. تنهنجي سولهن

لکري پئي آهي. توکي هر رنگ ٺهندو.“
 ”هان!“ ٻال ائين عجب کائن لڳي جن کيس خبر ئي ڪانه هجي.
 ”ها، ها، توکي هر لباس، هر رنگ ٺهندو.“
 ”پوءِ ته مان رنگين ڪپڙا پائينديس.“

نذير ڪنڌ هيٺ ڪري ڪنهن سوچ ۾ پئجي ويو ۽ جهت ڪن
 رکي چوڻ لڳو، ”ٻال هڪ ڳالهه چوان؟“
 ”چؤءُ“

”مان توکي پيار ٿو ڪيان.“
 ٻال ٿوري گهٻرائجي وئي پر يڪدم پاڻ تي قابو پائي چوڻ لڳي،
 ”ريٽلي؟“

”ها ٻال، مان توکي پيار ٿو ڪريان.“
 ”اها ته منهنجي خوش قسمتي آ نذير،“ ٻال ان وچ ۾ سوچي چيو.
 ”سچ؟“
 ”سچ.“

نذير اهو جواب ٻڌي وڏو ساهه کنيو، جن سندس سيني ان
 ڪو وڏو بار لهي ويو. هن ٻال کي پيار سان ٺهاري پيو،
 ”تون ۽ مان شادي ڪنداسون.“
 ”ممجي جو اعتراض ڪري ته؟“

”مان پاڻهي ممجي کي راضي ڪندس، کيس ايلاز ڪندس، پيرين
 ٻولندس. هوءَ اهڙي نامهربان نه ٿيندي.“
 ”پوءِ ٺيڪ آ، پر هاڻي تون آرام ڪر.“
 ”نه نه مونکي ننڊ ڪانه ايندي،“ نذير ضد ڪرڻ لڳو.

”تون ننڊ نه ڪندين ته مان توسان عمر نه ڳالهائينديس.“
 ”چڱو مان ننڊ ڪيان ٿو پر پهريون مونکي ڪس ڪر.“
 ٻال ان خواهش تي گهٻرائجي وئي پر جلد ئي هن پاڻ سٺيالي
 نذير جي پيشاني تي پنهنجا چپ رکيا. سندس چپن جي چاهه
 سان ئي نذير جون اکيون ٻوٽجي ويون، هن ننڊا ڪڙي آواز ۾

چيو، ”تون هاڻي ڀلي وڃ مونکي لنڊ ٿي اچي.“
 ڀال مونکي اهي احوال ڏنا ته مان حيران ٿي ويس. هو
 مونکي سمجهائيندي چوڻ لڳي،

”ڏس له اسانکي مريضن جي ڪيڏي نه خدمت ڪرڻي ٿي پوي.
 کين ڏوناريون ٿا، وهنجاريون ٿا، پر سندن فضول وار به صاف
 ٿا ڪيون، اتي جي دل رکڻ لاءِ، کين ڪس به ڏيون ته ڪهڙي
 عيب. مقصد ته ساڳيو آهي.“

مون ڪجهه ڪين ڪچيو. مونکي مان هر ڏسي چيائين،
 ”تو کي ڳالهه نه وڻي ڇا؟“

مان کيس گهرائڙي ڀائي چيو: ”نه تون پاڪل ٺيڪ ڪيو،
 پر جي کيس حد کان ٿيندو ڏسين ته مونکي ٻڌائجان.“
 ”گهڻو ڪري ته تنهنجي ضرورت ڪانه هوندي،“ ڀال مشڪندي چيو.

هن اسپتال ۾ نرسن جون ٽي شفتون آهن ۽ ٻيون بدليون آهن.
 جيڪي نرسون صبح جو ڊيوٽي ڏينديون آهن سي وري منجهند
 جو ڏينديون آهن. منجهند واريون ڦري وري رات جو ڏينديون
 آهن، ڊاڪٽرن جون ڊيوٽيون به ائين ٻيون ڦرنديون آهن. ڊاڪٽر
 سڄي رات ڪونه ويهندا آهن پر ٿورڙي گهڙي ويهي هليا ويندا
 آهن. گهڻو ڪري سندن ضرورت ڪانه هوندي آهي پر جي
 ضرورت هوندي آهي ته کين گهرائي وٺندا آهيون. ان رات جڏهن
 ڊاڪٽر ناصر مونکي ٻڌائي پڪڙ ڏسڻ هليو ويو تڏهن ڪا
 غير معمولي ڳالهه ڪانه ٿي هئي. سڀ مريض ڦرلا ستا پيا هئا
 پر ڀال تڏهن به چڙي ويئي ۽ مونکي چيائين، ”تو اهو ڪم
 چڱو نه ڪيو.“

”پر اها نئين ڳالهه ته ڪولهي. مان کيس ڪهڙو جواب ڏيان ها؟“
 ”پر جي ڪجهه ٿي پئي ته اسان به چڻيون ڇا ڪري سگهنديون سين؟“
 ”ڪجهه ڪونه ٿيندو، ايڏائي ڪلاڪن جي نه ڳالهه آهي.“

”ايڏائي ڪلاڪ تہ وڌا آهن، هتي تہ منٿن ۾ بہ ڪجهہ ٿي سگهي ٿو.“

”اها تہ وائي نہ ڪڍ، خدا سڀني جو نگهبان آهي.“

خدا جو نالو ٻڌي کيس آٿت اچي ويو ۽ چوڻ لڳي،

”بيشڪ هو سڀني جو نگهبان آهي.“

”ڇڱو تون هاڻي رانوڻڊ هڻي آءُ تہ مان تنهنجي لاءِ فرست ڪلاس

چانهہ ٺاهيان، پوءِ گڏجي پيئنداسون.“

”اوکڊا“ هوءَ خوش ٿي ويئي.“

هوءَ روم کان ٻاهر لڪري وئي. ڊگهي ڪارڊر ۾ سندس هٿن

جو سريلو آواز، منهنجي ڪنن ۾ وڃندو رهيو. مان ٻن ڪوپن

جو پاڻي استرو تي رکيو. ڪوپ ڌوئي ٽيبل تي رکيو.

ڪٽلي ۾ پاڻي اڀڻ لڳو تہ انکي لاهي اڃا رکيو هوم جو

ڪارڊر ۾ اگهاڙي پيرين ڀڄڻ جو آواز آيو، مان ٻاهر نهارڻ

لاءِ وڌيس جو هوءَ در وٽ اچي پهتي. ڪڙڪي کان ٻئي ڀادر

لاهي هٿ ۾ جهليا هٿائين، سهڪندي چوڻ لڳي: ”جنهن ڳالهہ

جو پڻ هو سا نيٺ ٿي.“

”هان خير تہ آهي؟“ منهنجون وايون بتال ٿي ويون.

”خير وري ڪهڙو لذير وارڊ ٻارهن وارو...“

مون کيس ڳالهہ ٿي پوري ڪرڻ کان ڏلي ۽ تڪڙي وڃي

روم ٻارهن وٽ پهتس. ڏٺم تہ لذير موت ۽ حيات جي ٻوٽي

تي، اهم فيصلي ڪرڻ ۾ مشغول هو. هن دم جي مريضن

وانگر وڏي تڪليف سان ٻئي ساهہ کنيو. مان سندس هٿ پير

ڇهيا تہ برف جهڙا ٿڌا، لبض ڏٺم تہ ٻہ ڌڪ هڻي ٿيون ڌڪ

نہ هڻڻ جهڙو ٻئي هنڌائين ۽ اهڙي مست ٻئي هلي ڄڻ اجهو

بيٺي، اجهو بيٺي. مون ڪوريمن جي شيشي کڻي ٻئي ڦڙا مريض

جي وات ۾ وڌا ۽ ڀال کي چيم:

”ڊاڪٽر ضرور اچڻ گهرجي.“

”فون ڪيونس، ڪهڙي سينيما ۾ هوندو؟“

”مون کان ته اهو پڇڻ ئي وسري ويو.“

”هوءَ... هوءَ...؟“ هوءَ گهٻرائجي وئي.

”هاڻي ماڻ ڪري ويهي ره.“

”يعني ته...؟“

”منهنجو مطلب آهي ته ڊاڪٽر ناصر ڄاڻ آيو.“

”انجي اچڻ ۾ ته اڃا ڏيڍ ڪلاڪ کن آهي او گادي ائين

ڪيئن ٿيندو؟“ هو روئڻهارڪي ٿي وئي.

مون ڪو جواب نه ڏنو، هن وري روئڻهارڪي لهجي ۾ چيو:

”ڊاڪٽر آفتاب کي چون ته سڏين، هو به ته ڪمپائونڊ اندر

رهندو آهي!“

”هو ڪونه ايندو، هن جي ڊيوٽي ڪونهي.“

”ڊيوٽي! ڊيوٽي، وات اي نان سينس!“ هن ڪاوڙجي چيو، پر

وري منهنجي کاڏي کي جهلي ايلاز ڪري چيائين، ”تون فون

ته ڪرينس.“

”مونکي فون ڪرڻ ۾ چاهي، پر ٻال، هو ڪونه ايندو.“

منهنجي ان سمجهائڻ کانپوءِ به هوءَ مونکي ٻانهن کان وٺي

ڊيوٽي روم ڏانهن گهلي وئي. مون ڊاڪٽر جو نمبر ڊائل ڪيو.

گهڻي ڳيل مهل وڃندي رهي ۽ هوءَ رسيور ڪڇيو. مون آواز

سڃاڻي چيو:

”ڊاڪٽر، سر، مان ليلا ٿي ڳالهائين، ڊيوٽي روم مان. هڪ

مريض کي عارت اٽڪ ٿيو آهي. اوهان مهرباني ڪري

اچي سگهندؤ؟“

”پراڄ ته منهنجي ڊيوٽي ڪونهي. ڊاڪٽر ناصر ڪونهي ڇا؟“

”سر، هو پندرهن منٽ اڳ ته هتي هو پر هيئر شايد هيٺ

لهي ويو آ. اوهان ئي مهرباني ڪيو.“

”اتي ئي هوندو، کيس ڳولي وٺ.“ هن خار ۾ ٽپ ڪري

رسيور رکيو.

مان رسيور رکي ٻال ڏي منهن ڪري چيو، ”ڏنهي، اجايو
مونکي خراب ڪئي.“

”پر هن کي ته ضرور اچڻ گهرجي، هتي ڪنهن جي حياتي جو
سوال آهي.“

”مان ته کيس وس ڪيو ٻيو ڇا ڪيان؟“

”پوءِ مان ٿي ٻال وڃانس.“

”نه نه، تون نه وڃينس، توهان ته ڇڙيل آ.“

”مان ويندس ۽ کيس ضرور وٺي ايندس.“

هوءَ ڀڄندي هلي وئي. مون سندس لهڻ جو آواز ٻڌو.

هن هڪ هڪ وڪ ۾ ٻه ڏاڪا هڻي ٽپيا. تانجو آخري ڏاڪي
ٽپڻ جو ۽ وري سٺين سڌي فرش تي ڀڄڻ جو آواز آيو. مان
مريض وٽ اچي سندس نبض ڏٺر ته اها ٿوري سڌي هلي هئي.
مان وري ڊيوٽي روم ۾ اچي ضروري انجيڪشن، سرنج،
بلڊ پريشر اسٽريومينٽ، اسٽيشنڪوب ڪٿي ٽيبل تي رکيا ۽ وري
ڪاريڊر جي پرين ڇيڙي تي پيل آڪسيجن پلانٽ گهٽل شروع
ڪيو. پلانٽ ڪافي ڳورو هو ۽ رهندو ان جي اسٽينڊ جو هڪ
ڦٽو ڀڳل هو سو مشڪل سان هڻي رڙهيو. ان کي مس مس
گهلي گهلي اچي روم جي ٻاهران بيهاريو. ٿڪ پتي واڄ ڏانهن
لهاريو ته پنجويهه منٽ گذري ويا هئا. ڊاڪٽر جو ڪوارٽر
ڪمپائونڊ الڊر هو ۽ وڌ ۾ وڌ پنجن ڇهن منٽن جو مواصلو هو.
ان حساب سان ته ڳپل وقت گذري ويو هو. پر پهريون ته
ڊاڪٽر درئي نه کوليو هوندو، مس مس کوليو هوندائين. اچڻ
کان انڪار ڪيو هوندائين، پر وري سندس ايلازن تي مس مس
مس مس مڃيو هوندائين. منهن تي ٻاڻي جو چنڊو هڻندو،
ڪڙا بدلائيندو ۽ اتي ته ڳپل دير ٿيڻ لازمي هئي. البت جي
هو اچڻ واري نه ڪري ها ته ٻال ڪڏهنڪو موٽي ها.

اهي ئي ڳالهون پئي سوچيم ته فون جي گهٽتي وڳي. رسيور
 ڪنيم ته ڊاڪٽر آفتاب جو آواز سڃاڻم. هن پڇيو،
 ”مسٽر مريض جي هلس ڪيئن آ.“
 ”هينئر ٿوري سڌريل آ سر“

”گڊ، ڇڱو تون ڪيٽس سٺي هن ۽ آڪسيجن ڏي. مان منتن ۾ ٿو پهچان.“
 مان سرنج ڀري مريض کي سٺي هنئي ۽ وري آڪسيجن پلانٽ
 کي چيڪ ڪري، ان جي رڙ جي ٽيوب مريض جي نڪ ۾
 لنگهائي، ان کي پلاسٽر سان قابو ڪيم. ان ڪم مان واندِي
 ٿي واڄ ڏانهن نهاريم ته پال کي وٺي پورو ڪلاڪ ٿي ويو
 هو ۽ اڃا ڊاڪٽر ڪونه آيو هو. مان ڪمري کان ٻاهر نڪري
 ڪنابو، ڪاريڊر ۾ ڪو آواز ڪونه هو ۽ ڏاڪڻ ۾ به اچڻ
 جو ڪٽڪو ڪونه هو. ٿوري دير اتي انتظار ڪري، اڳتي وڃي
 ورائڊي مان ڪمپائونڊ ڏانهن لهاريم ته ڏنر ڊاڪٽر آفتاب ٻنگ
 لوڏيندو، سيٽيون وڄائيندو اچي رهيو هو. سندس پويان ٿورو
 ڀرتي پيو به ڀاڄولو هو جو شايد پال جو هو. ڊاڪٽر اچڻ سان
 مريض جي دل ۽ نبض ٽپاسي ۽ خوش ٿي مونکي شاباس ڏيندي
 چيائين، ”گڊ ورڪ مسٽر.“ پنهنجي ڪم جي تعريف ٻڌي مونکي
 خوشي ٿي ۽ مان آڪسيجن پلانٽ ڏانهن اشارو ڪندي چيو،
 ”آڪسيجن به چيڪ ڪيو نه سر؟“

”بلڪل ٺيڪ آ، هاڻي ٻئي وسائي ڇڏ“
 ”آڪسيجن سڄي رات هلي سر؟“

”نه نه، ڪلاڪ ڏيڍ کانپوءِ ٽيوب ڪڍي ڇڏجانءِ.“

ڊاڪٽر کي ڏاڪڻ وٽ ڇڏي بوٽي موٽيس ته اوچتو منهنجي
 نظر پال تي پئجي وئي. هوءَ وارڊ نمبر ٻارهين وٽ، ڀت کي
 ٽيڪ ڏيو بيٺي هئي. هن جو منهن پيلو پيلو، چپ سڪل سڪل
 هئا ۽ ان ڪنول جيان ٻئي لڳي، جنهن جي هيٺان بيٺل ٻائي
 ڇڏي ويو هجي ۽ اهو لوساڻجي ويو هجي. مان جهڻ سندس

ويجهو ويس، تيئن منهنجنون اڪيون ڦوٽارجي، ڦوٽارجي ويون. مونکي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي چيائين، ”ايلا نڌير بچندو نه؟“ مان محسوس ڪيو ته هن اهو سوال منهنجي ڌيان ڦيرائڻ لاءِ ڪيو هو. مان کيس ان ڳالهه جو ڪو جواب نه ڏنو، رهندو کيس ڏوٽاڙي پڇيم:

”ڪر خبر پال، ايتري دير ڇو ڪئي؟“

هوءَ ٿورو ڪلي، پر هڪ ڦڪي ڪل، ذري گهٽ روئڻ جهڙي ۽ چيائين: ”شي، شي، ڪناريون ڇوڪريون اهڙيون ڳالهيون نه پڇنديون آهن.“

”پر تون وٺين ڇو، تون وٺين ڇو؟“

”منهنجي وڃڻ مان ته فائدو پيو نه، اڳتي جنهن وقت فون ڪنداسون تنهن وقت هليو ايندو. جي اعتبار نه اچي ته ڪٿي هاڻي جو هاڻي فون ڪريس، ڏس اچي ٿو نه!“

هن اسپتال جي هر شيءِ من موهندڙ آهي. ڪمپائونڊ اندر وڏا وڏا، ساوا ساوا، اکين جي جوت وڌائيندڙ لان وچر اسپتال جي ڳاڙهي اوچي عمارت، پنهي پاسن کان مٿي وڃڻ لاءِ ريلنگ واريون ڏاڪڻيون، جن جي مٿان ٻه شاندار قبائون برج. اندر پتيون کير جهڙيون اڇيون ۽ پيلي موزيڪ جا ترڪڻا ۽ چلڪڻا فرش. ڊگها ڊگها، ٿڌا ٿڌا، ڪاريڊر ۽ روشن روشن ڪمر، وڏيون وڏيون فرنيچر ڪٽ دريون ۽ جن جي فلاوريڊز ۾ تڙيل ڳاڙها پيلا گل.

ان سهڻي ماحول جي سونهن منهنجي ساهيڙي سسٽر پال آهي. جنهن جو رنگ گلاب جهڙو، جنهن جون اکيون سهڻي ڍنڍ جهڙيون، جنهن جا چپ نارنگي جي ڦار جهڙا آهن ۽ جا سفيد يونيفارم ۽ سفيد ڪلف دار رومال جي تاج ۾، برگلي ڍنڍ ۾ تڙيل ڪنول جيان لڳندي آهي.

زمانی جي گردش

جڏهن رئيس قيصر خان لئين آيل مهمان کان، جنهن جا ڪپڙا ميرا ۽ اڌورا هئا. جنهن جو منهن جهولي ۾ مسافريءَ سبب ڪارائجي ويو هو، جنهن جي پٺڪي جي پير، هلٽ چلت ۽ ڪن ڪميت گهوڙي جي شان اوڳان مان سندس معتبرائپ ظاهر هئي، خلاصا حال احوال ورتا تڏهن هن فهميدن لفظن ۾ چيو: ”رئيس مان به توهان جهڙوئي زميندار هوس، پر زماني جي گردش سبب هي حال اچي ٿيا آهن، توهان جي در تي لنگهي آيو آهيان ته پنهنجي شان تي جيڪي سري سگهو سو ڏيوم پيو توهان جي سر بخت جو خير.“

”توهان جو نالو؟“ رئيس کائنس پڇيو.

”منهنجو نالو؟“ هو ٿوري دير سوچ ۾ پئجي ويو پر جلد ئي هن اکيون هيٺ ڪري چيو، ”منهنجو نالو واحد بخش آهي.“ رئيس ته ڪجهه ڪونه ڪڇيو، پر سندس ڀرسان ويٺل ڪمدار حاجي غلام علي چرڪ پري منجيءَ تان ائين ڪڙو ٿي ويو، جيئن ڪنهن ڪانڌاري ڏينيو سندس ويهڪ واري جاءِ تي ڏنگ هنيو هجي. هن تڪڙ ۾ پڇيو، ”واحد بخش خان مرزا پور وارو؟“ آيل مهمان واتان اکر ڪول ڪڇيو صرف ڪنڌ لوڏي هائو ڪيائين ڪمدار حاجي ٿڌو ساهه پري پنهنجيون ٻوڙهيون اکيون کڻي رئيس ڏانهن ٺهارڻ لڳو، هن جون اکيون رئيس کي ايلاز ڪري چوڻ لڳيون، ”رئيس ههڙي مڙس جي مدد ڪرڻ مرڪ آهي،“ رئيس به ڪمدار جي اکين جو نياپو سهي ڪري کيسي مان سؤ جو نوٽ ڪڍيو ۽ ڪمدار کي ڏنو جنهن وري اهو وٺي واحد بخش خان جي ڪت تي رکيو. واحد بخش خان موڪلائي اٿي ويو ته رئيس، ڪمدار کي چيو، ”حاجي هڪ اٿي ته واحد بخش هو؟“

”سائين خدا خدا ڪر، ڇٽ ۽ امير ڪوهن کان ٻڌرو. مون سندس
 ديهه به ڏني آهي، هنيئر هڪ چوڌريءَ جي هٿ ۾ آهي.
 اسان جهڙيون ٻه ديهون ٽين هنجي ديهه مان.“
 ”پوءِ اهڙا حال ڪيئن ٿيس؟“
 ”ٻڌو نه، زماني جي گردش“

پر رئيس جنهن جو مٿو خوءِ سان ڀريل هو تنهن کي اهڙي
 ڳالهه تي ڪٿي ٿو اعتبار اچي. هن عجب ۾ پئجي چيو:
 ”حاجي هن جي ملاڪيت اسان کان به ٻيئي هئي ته کٽي ڪيئن؟
 مان ئي ڪٿي ٻنهي هٿن سان لٽيان ته به منهنجي ڪٽائڻ جي ته
 ناهي.“ رئيس پنهنجي خوشامدزين وانگر چيو جي ٿوري گهڻي
 ڳالهه تي کيس چوندا هئا، ’رئيس، وڏو رئيس تنهنجي لاءِ ايترو
 ته ڇڏي ويو آهي، جو تنهنجيون ست ٻيڙهيون پيون اڏارڻ ته به
 جوکو ناهي.“

حاجي غلام علي جيڪو پراڻي جڳ جو ماڻهو هو تنهن کي اها
 لائق نه وئي هن فقط ايترو ئي چيو، ”شجر ڪر رئيس، شجر ڪر.“

رئيس قيصر خان جي ٺهڻ هن دنيا مان وصال ڪيو هو ته اها
 ڪهڙي شيءِ هئي جنهن جي وٽس کوٽي هئي. چار پنج سوايڪڙ
 پوري لتاڻي زمين جنهن ۾ وڻ، وڻن جيترا ڊگها ٿيندا هئا،
 ۽ ڪڙڪ چوسري پچندي هئي جو ڊگهو ماڻهو هٿ آيو ڪري
 ته اهو به ڏسڻ ۾ نه اچي، وري ڪڙهه ۾ نظر وجهي ته الاجي
 ڪهڙن ڪهڙن ولايتن جا سرخا، ڪميت ۽ سمنڊ ٻيا اوڀرن تي
 داڻا کائيندا ۽ ٿانهن تي هاهرون ڪندا، سڀ گهوڙا تصوير
 جهڙا جو لانگ ورائي ته دونالي بندوق جي نرين جهڙيون
 سنهيون چنگهون ڪنن تان پيون ورنديون ۽ شاخون سر تي
 وينديون. وري مال جي واڙي ۾ نظر وجهي ته ايئي لمي جون ريشمي
 کلن واريون گوبران مينهون ۽ گئون ڪي ڪنڊيون ته ڪي گهنجئون

مطلب ته هر جنس جا خدا ڀندا ڪئي آهي سا واڙي ۾ ضرور
 ليندي. ڏوڪڙ پئسي جي به ڪمي ڪانه هڪڙا ڪتن ٿي ڪونه
 ته ٻيو فصل تيار ٿي وڃي ۽ وري ڍڳ پئسا پيا اچن. ڪڙمي
 ڪاري، ڪمدار ڪاراوا، نوڪر چاڪر غريب ايماندار همت ڀريا.
 مطلب ته سڄي راند رتل، هلت ٺهيل ٺڪيل، فقط خيال سان
 هلائڻ جي دٻر هئي. وڏي رئيس به مرڻ وقت ننڍي رئيس کي
 چيو هو، ”پٽ، سڄو ڍنگو ٺهيل ٺڪيل ٿو ڏئي وڃانءِ، رڳو
 ٻيو ڪنگهڪر ڪندين ته اولوئي ڪونهي. هائهي ٻيو رينگندو.“
 رئيس قيصر خان پيءُ جي ختمن جمائڻ بعد جڏهن چؤطرف
 اڪيون ڦيرايون ته کيس محسوس ٿيو ته سندس زمينداري جيتوڻيڪ
 وڏي هئي ته به ڏکو ڪونه هوس. پاڙي جا ننڍا ننڍا زميندار ڪاٺن
 گوءُ ڪئي ويا هئا. حالانڪ سندس پڙ ڏاڏي ۽ ڏاڏي جي وقت
 ۾ سڀ زميندار کين ئي سلام پريندا هئا ۽ سندن اهم معاملن
 ۽ فيصلا وٺڻ ئي طئي ٿيندا هئا. ان لحاظ سان چؤطرفي جوئي
 مرڪز هو هئا، ۽ وڏاڻپ جو بار ستن هو. هر جڏهن سندس
 پيءُ ڳڻ ٻڌي ته پئس جي فقيري طبع ۾ ڪنهن جي ٻن، ٽن ۾
 نه وڃڻ ڪري سندن اهو ڏاڪو ختم ٿي ويو هو، هر ڪو
 پنهنجي خالي خان ٿي ويو هو. ان عرصي ۾ زماني ترقي ڪئي
 ته پيا سڀ زماني آهر پنهنجو قدم وڌائيندا رهيا پر سندس پيءُ
 پنهنجي اباڻي ڏاڏائي چال ڪانه ڇڏي. ٻين وٽ مهيني ماسي
 مڃتار ڪار، ڊهتي ۽ ٻيا ڪامورا شڪارن ۽ دعوتن تي پيا ايندا ويندا
 هئا ۽ انهن ڪامورن سان رسم راه ڪري سندن وڏي هلندي
 هئي پر سندس پيءُ وٽ چٽي چماهي تهپيدار ۽ ڪوتوار ڪالسواءِ
 ٻئي ڪنهن ڪاموري جي آمد ڪانه هئي. قيصر خان پيءُ
 جو ان طرف ڌيان ڇڪائيندو هو پر پئس چوندو هو. ”بابا،
 اسانجو ڪهڙو ڪم جو ويٺا ڪامورن جون تنڊاليون ڪيون.
 ڪين ڪالي سان سلام ڪبو ته سڪيو گذاريو.“

پر قيصبر خان جنهنجي رهن ۾ حواليءَ جو رت هو ان کي اهي ڳالهائون نه اڳ وٺيون هيون ۽ نه هيتڻ پڻ وٺيون. هن جي مرضي هئي ته هڪ ڀيرو اهڙو ڦرڪو ڦيرائي جو سندن زمينداري وري سڀني جو مرڪز ٿي وڃي، ۽ سڀ معاملن سندس سرپڻنچي ۾ پيا فيصل ٿين. اها ڳالهه ڳڻي هن پيءُ وانگر پئسي پئسي تي ڳت ڏيڻ بدران زماني آڌار ڏيک ويڪ تي خرچ ڪرڻ شروع ڪيو. ڪمدار حاجي جڏهن رئيس جي نئين جيب ۾ چڙهي ٻئي چڪر ڏنا ۽ رئيس سان گڏ وڏن وڏن ڪامورن کي روبرو دعوتون ڏنيون ته هو خوش ته گهڻو ٿيو پر تڏهن به هو مهيني ماسي پيو رئيس کي چونڊو هو، ”رئيس تون پلي اهي شوق ڪر، پر پير هميشه چادر آهر ڊگها ڪجان، ائين نه ٿئي جو ميان هٿ چيو نه ڪرڻي ۽ دشمن ڪلن. هرڪو چونڊو ته پيءُ جي قدمن تي نه هليو سڄي دليا ڦوڪي ڇڏيائين.“ ڪڏهن ڪڏهن ته رئيس ماڻ ڪري ويندو هو پر ڪڏهن ڪڏهن ته رهڙ به ڏئي وٺندو هوس. ”حاجي توتي ڪهڙي ميار، تون آهين ٻاهر ۾، دليا سک لاءِ آ، يا رڪڻ لاءِ، ڀلا ڪهڙو ابتو خرچ ڪيو اٿم؟“

”سائين جيب ورتئي پنڌرهن هزارين ۾، روز ٿي ڏهي روز ٿو خرچ ٿئي.“

”نه تنهنجي مرضي آهي گهوڙن تي چڙهي چٽا ڪرايان.“ رئيس چڙي پيو.

”ڀلا رئيس وڏو به نه هو؟“ ڪمدار حاجي، رئيس وڏي جو زمانو ڏٺو هو سو ڪنهن جو مثال ڏي.

”اهو زمانو پيو هو، هي زمانو پيو آ. زماني آهر نه هليو ته ليڪندو ئي ڪو ڪونه.“ رئيس کيس سمجهائيندو هو.

ڪمدار حاجي، نوڪر ماڻهو، سڀني ماڻهن بدران اهي دليل ٻڌي چپ ٿي ويندو هو پر ٻيا نوان نوڪر، جي وڏي رئيس جي

فوتي ڪالپوءِ هن رکيا هئا، اهي ڳالهون ٻڌي رئيس کي چولدا هئا:

”مائين انگريز چريا ڪونه هئا جو ڪراڻپ ۾ ماڻهن کي پنهنجي ڏيندا هئا. مڙئي اچي ڏاڙهي اٿو خراب. تون اڃا پنهنجي گهرون دورن پيو خرچ ڪرين. ڪنهن کان اڌارو ڪوله ورتو اٿئي جو کيس فڪر ٿئي.“

مهندس خاص نوڪر رجب، جو مائيس سفر ۾ گڏ هوندو هو ۽ ڳوٺ ۾ اٿي ويٺي جو به خيال ڪندو هو سو وري چوندو هو: ”رئيس، دلڻا اهڙي بي پيري اٿئي ته جيترو چاهيندڻس اوترو حرام ٿيندي، پري پڇندي—جيترو اچليندڻس اوترو مڙندي ويندو. سالڪن چيو لاهي ته سخي ۽ شور جو ٻارهن مهيني ليڪو پورو.“ ائين ٻئي گاڏو گڙڪندو آيو.

پهريون سيارو هجي. ڏينهن جو اونهاري جي پوئين ڏاڏر ۽ راتين جو سيارو جون مٿيون مٿيون ٿڌيون. ڪڙمي ڪاري ربيع جي هرن کان فارغ ۽ خريف جي فصل ڪڍڻ ۾ به ٻه مهينا دير. زميندار ته هڪي جا مالڪ، انهن کي ته مولا جي ذات ڪو فڪر ڏنوئي ڪوله آهي، اهائي موسم ٿيندي آهي بهراڙين ۾ وهائون ۽ شادين جي. گهوٽ ۽ ڪنوار به راضي، ڪاج وارن کي به تڪليف ڪانه ۽ ماڻهو به واندل هر ڪو پير پري وڃي. انهن ئي ڏينهن ۾ رئيس کي نينڊ آئي هڪ وهانءَ جي، جنهن زميندار وهانءَ پئي ڪيو سو رئيس جو دلي دوست هو ۽ رئيس جي شادي ۽ وڏي رئيس جي فوتي تي سڄو پير پري ويو هو. رئيس کي به اها آڌاري پاڇي لاهڻي هئي، ان ڪري پنهنجي نوڪرن ڇاڪرن سميت تيار ٿي مقرر ڏينهن تي وڃي پهتو. ساڏي زميندار به ڪوله گهٽايو هو ۽ سڄو انتظام ڪيو هئائين. اميرن معتبرن لاءِ جدا نوڪليون جايون، وڏين ۽ عام خاص

راج لاء جدا لانيديون نھرايون هيائين. راڳ جي محفل لاء بہ ھيرا منڊيءَ جون چونڊ ڳائڻيون گھرايون هئائين. رئيس ماني ڪاٺي ٽائيڪو ٿيو پر جڏهن ٻئين ڀرڻ وقت چؤطرف ڇانڊاڻ ٿي وئي تہ کيس لپاپو اچي پهتو تہ راڳ شروع ٿيڻ ۾ ڪا جھت پلڪ کن دير هئي. رئيس بہ ٿپو ڏئي کٽو ٿيو ۽ پنهنجي ٽوليءَ سميت وڃي اتي پهتو. اها جاءِ هڪ وڏي لانيڊي هئي جنهن جي فرش تي اوچا گلم غاليچا وڇايل هئا. چؤطرف ڪوڙئي زميندار ويٺل هئا ۽ انهن ۾ سندس ڊگهي زميندار فتح خان بہ ڪانپ ڪيڊون ويٺو هو. پنهجي جي هڪ ٻئي سان ڪانه پوندي هئي. ٻئي ٻاري، هاري ناري ۽ ٻڏي چڙي تي سندن جهڙا پيا هلندا هئا. پنهجي جا ڪمدار ڪاراوا بہ جهيڙي ٿارڻ بدران پنهنجي مالڪن کي ڪانه ڪا شڪايت ڪري ٻرندڙ باهه ۾ چوچڙي وجهي پيا پيٽ مچائيندا هئا. حقيقت ۾ پهريون پهريون سندن منهن ٿلها انڪري ٿي ٿيا هئا جو قيصر خان پنهنجو وڇايل اقتدار حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جو سندس پرڏاڏي ۽ ڏاڏي کان پوءِ فتح خان وارن کي حاصل هو. پنهجي ٻاهريون ٻنو قائم رکڻ لاءِ هڪ ٻئي سان کيڪر تہ ڪئي پر اهي قربانئا ۽ مٺا لفظ اهڙي طرح ادا ٿيا جو ڄڻ زهر مان، جو پنهجي جي دلين ۾ هو، ٻڏي نڪتا. ٻئي کيڪر ڪري پنهنجي پنهنجي ٻاري ٺاهي جدا ويهي رهيا. ماڻهن جي انبوهه سبب چوٻول مٽل هو. ڪنهن ڪهڙي ڳالهه ٻئي کي تہ ڪنهن ڪهڙي ڳالهه. اوچتو سڀ سسڪا سسڪا بند ٿي ويا. رئيس، جنهن پاسي ۾ ويٺل هڪ زميندار کي تازو شڪار جو احوال هئي ٻڌايو، تنهن اهڙي چپ ڏسي ڪنڌ جو مٿي ڪنيو تہ هڪ ٻانهين ڳائڻيون اچي ويٺيون هيون ۽ سندن استادن ڪپڙن ۾ ٻڌل هارمونين ۽ پيا ساز پئي کوليا. سڀ سدا ملوڪان، انگ انگ بهڪندڙ ۾ هڪ ڪنڊ ۾، هلڪي ٻيلي ساڻن جي سوت ۾، انهن سڀني جو نڪ ويٺي

هئي ۽ انهن سڀني ۾ اهڙي ٻئي ڌڪ ڏنائين جيئن عام ڪڙڪ جي باري ۾ ڪوڙ ڪڙڪ جو سلو يا عام جوئارين ۾ جن هور. ڇا قد بت جي لحاظ سان ڇا رنگ روپ جي لحاظ سان. مڪاني جهڙو سونهري رنگ، ڊگهي ڊگهي ڳچي، سنهڙو لڪ ان ۾ پيل سوني ٻولڙي جنهن ۾ سڄو موتي جرڪيو هئي. رئيس قيصر خان ته ڏسندو ئي سڪ ٿي ويو. کيس مٿي کان پورن باهه جهڙن پيرن تائين ڍڙ سان ڏسي وري هئي منڍ کان شروع ڪيائين. سندس اکيون اوڻائين نه هتيون جيستائين هن کيس جوهه پائيندو ڏسي ڪنڌ ڦيرايو ۽ ٻيءَ مان ڳالهائڻ لڳي. رئيس لاچار ڪنڌ ڦيرايو ته فتح خان به ان ساڳي ۾ جوهه وجهيون ويٺو هو. رئيس جي منهن ۾ سوابد پئجي ويو ۽ اهو سوابد تڏهن لتو جڏهن ڌڪڙين وڃت شروع ڪئي ۽ سازن آواز ڪڍيا. پهرين هڪ ڳايو. سڀني پڻسا ڏلا. اها ڳائي وڃي ويئي ته ٻي اٿي. ان به پنهنجو پاڻ چڱيءَ طرح موڪيو. ان بس ڪئي ته پوءِ ’هن‘ ۾ چرپر ٿي ۽ هوءَ آرس پيچندي، رڻي کي سڀني تي ٺاهيندي اٿي ڪڙي ٿي. چؤطرف سالت ٿي وئي هرڪو تڪڙ لڳو ته ان بلور جهڙي شفاف ڳچي ۽ سهڻن چن مان ڪهڙو ٿو آواز نڪري. رئيس کي ان وچ ۾ وري وارو اچي ويو ۽ هو کيس نئين سر جاچڻ لڳو. سندس موڙهي موڙهي قميص ۾ ڦاٿل سڀني کي، سندس منهي منهي چيلهه کي ۽ سندس موڪري موڪري ڍونگري کي، ننڍن ننڍن پورن پيرن کي، ۽ انهن جي رنگ لڳل نهنن کي جي پوراڻ کي وڌيڪ جرڪائي رهيا هئا. هن ظالم به آلاپ ڪري رئيس واري ٻانهين ڏانهن منهن ڪري جو سرائڪي ڪافي، ’ڪهڙا حال سٺاوان دل دا، ڪوئي محرم راز نه ملندا‘ شروع ڪئي ته رئيس ته رهندو لوهن ڪڙن ۾ قابو ٿي ويو ۽ ڏانهس اکين چٽي بنا يڪ ٿڪ لهارڻ لڳو. هڪ مصرع ٿيو، ٻيو مصرع ٿيو رئيس ڏانهس فقط

نهاريندوئي رهيو. اوچتو فتح خان پنهنجي ٻانهين کان رڙ ڪئي. ”ڪهڙن بي قدرن ڏانهن ٿي ڳائين ٻائي، هيڏي آءُ ته تنهنجي هڪ هڪ مصرع تي نوت گهوريان.“ ائين چئي فتح خان ڏهين ڏهين جا پنج نوت تاس جي پٽن وانگر جهليا، چؤطرف تهڪڙو مچي ويو. هوءَ به ڦيرو ٻائي وڃي فتح خان اڳيان گوڏو پيچي ويئي ۽ دستور موجب کيس مصرع ٻڌائڻ لڳي. رئيس قيصر خان جي منهن ۾ سڄي بدن جو رت وري ويو ۽ هن جو منهن ڳاڙهو ٿي ويو. هن ڪرڙي اک سان پويان ويٺل پنهنجي نوڪر رجب ڏانهن ٺهاريو جنهن پاڻ اهو مذڪور ڏسي ڏند پٽي ڪرڻيا.

هن رئيس کي چيو، ”فتح خان ملهه هڻي ويو رئيس“

”هون، هوءَ؟“ رئيس خار ۾ پڻڪيو.

”هوءَ ڇا، رکيو نالو پٽ جو به چڱو ناهي.“

”گهڻا ڏوڪڙ آهن ٻٽون ۾.“

”ٻه هزار ته خوشي سان ٿيندا.“ ائين چئي رجب چمڙي جو ٻٽون کڻي اڳيان رکيو.

”انهن مان ڪهڙي پورت ٻولندي، آڏام وڃي هڻسا ڪئي آءُ جيپ تي.“

هوڏانهن فتح خان پنجاهه ڪيڊون ويٺو هو ته رئيس سو جو نوت ڪڍيو. هوءَ مشڪندي اچي وٽس ويئي. ٻنهي طرفن کان لوڻن جا سرڙا ٿيڻ لڳا. ٻنهي کي اچي پنهنجي عزت جي لڳي، جيڪو گهٽ ٿئي سو لوڪ لڄا ڪئي ۽ راڄن ۾ بدنام ٿئي. مصرع مصرع تي رقم وڌندي رهي. جڏهن رئيس جو لوڪر هڻسا ڪئي موٽيو ته مصرع مصرع تي ٻه ٻه سو رپيا ٿي ويا هئا. رجب وٽس پهچي چيو، ”نه ڪهڙاڻجانءِ رئيس، ڪوڙ هڻسا آندا اٿم.“

”گهڻا آهن؟“

”پنج هزار!“

”هائي نيڪ آ.“ رئيس بالمر ٿي ويهي رهيو ۽ هوءَ ته اڪيون

ٻوٽي ڏيڻ لڳو. ڳاڻيءَ به منڌ جي رڻيس جي هاڻ ڏسي،
 اوستائين بس نه ڪئي، جيستائين سندس اڙي پڙ نه ڪڍي پئي.
 پوءِ جڏهن سندس وس نه هليو، تڏهن لوڙندي نياز ڪندي وڃي
 پنهنجي جاءِ تي ويئي. رجب رڻيس اڳيان پيل ٻنسا سنڀاليا ته
 ڪو هزار ڏيڍ وڃي بچيو هو، ٻيو ڪل پيران داخير. اڌ رات
 مهل جڏهن هرڪو لويڪلي جاءِ ۾ آراسي ٿيو ته رڻيس رجب
 کي چيو، ”رجب منهنجو بلو ڪر، نه ته مرانءُ ٿو.“
 ”چو، خير ته آ سائين.“

”اڃا ٿو خير پڇين.“ رڻيس ٿڌو ساھ ڀريندي چيو.
 رڻيس جي ڳالهه سمجهي، رجب ڏلد ٿيڙي ڪلڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو:
 ”پرائو وهانءُ، هتي ڪا ڳالهه نهندي! باقي صبر ڪر، هڪوار
 سندس جهوليءَ ۾ ننڊ نه ڪرائيمانءِ ته منهنجو نالو ڦيرائي هاڻ
 واري ڪاري ڪتي تي رکجانءِ.“
 رڻيس جنهن کي رجب جي قابليت تي ڀروسو هو سو اها دلچسپ
 ٻڌي ٿوري دير ۾ کونگهرا هڻڻ لڳو.

نپ-نپ-نپ - رجب جي زورن تي رڻيس اڪيون ڪوليون ته
 ڏينهن مٽي چڙهي آيو هو. ٿوري دير هيڏانهن هوڏانهن پاسا
 ورائي رڻيس آرمس پيچي اٿي کڙو ٿيو. ٿڪ اچي رجب کان پڇيائين،
 ”ڪهڙو حال آ.“
 ”سڀ خير آ.“

”هوڏانهن ويو هئين؟“
 اٿل سان ويو هوس، هاڻي موٽيو هان.
 ”ڇا چيائون؟“

”چون ڇا، پهريون ته اهي بهانا ۽ نمولا ته اسان اهو ڪم نه
 ڪندا آهيون. پر مان به جو ٻڌايون مان ٽسريون ته اوهان واقعي
 تاجي پتي پت آهيو ۽ مصلي تي نماز پڙهندا آهيو، ته شڪي

تي چون لڳا، ”رئيس جي دل ڪنهن تي آهي؟“
 ”پوءِ ڇا چيوني؟“

”چيومان ته ڪمال ٿا ڪيو: سڄي رات ڪوهياري ٻڌو، وري
 ٿا چئو ڪوهياري ٻڌاءِ. اوهان وٽ الماس بولٽي واريءَ کان سواءِ
 ڪهڙي آهي رئيس جي هنڊائڻ جهڙي.“
 رئيس ڪلام لڳو ۽ رجب کي شايس ڏيندي چيائين، ”واھ، ڙي
 رجب واھ.“

”سائين الماس جو ذڪر ٻڌي چرڪي ويا. چيائون، هوءَ اڃا
 لٽي آهي ۽ سندس نٿ به ڪانهي لٽل. مان چيومان ته رئيس
 لٽ لاهيندس.“ رجب ايترو چئي وري چون لڳو، ”سائين ٻي
 ڳالهه ٻڌ.“
 ”ٻڌاءِ.“

”الماس اڃا ڪنواري اٿئي، جڏهن ڪو جوان ماڻهنڊس، تڏهن
 اها نٿ لهنڊس.“
 ”هان!“ رئيس عجب ۾ پهچي ويو ۽ وري تصور ڪري
 مشڪل لڳو.

رجب وري ڇڏيل ڳالهه کي اتان ئي شروع ڪيو: ”سائين هو
 تيار ته آهن پر چون ٿا ته پهريون رئيس کي نٿ لاهڻ جي
 رقم ڏيئي پوندي، گهٽ ۾ گهٽ ويهه هزار، پوءِ ماهوار خرچ،
 بنڪلو، ساز سامان، نوڪر چاڪر سڀ ڏيڻا پونڊس. جي دل
 جهلي ته هليو اچي لاهور.“

رئيس اهي ڳالهيون ڀڳا خرچ ٻڌي مسمي ويو ۽ ڪنڌ هيٺ ڪري
 سوچڻ لڳو. اتي رجب ٻيو ٻي چوڙيو، ”سائين، هن حرامي
 فتح خان به پنهنجو چاري ڇڏيو آ.“
 ”هان!“ رئيس کان چرڪ نڪري ويو.

”ها سائين، صبح جو وڃان ته قادو ٻيو ڏڪڙين سان ٽهڪڙا
 ڏئي ۽ مسڪا پڪ ڪري موٽي ڏسي هليو ته ويو پر جڏهن

ڳالهائي موٽيس ته وري مليو. مڃون وٽيندي چيائين، ”بابا سلھ جي شيء آھي، اتي واڪ هلندا.“

رئيس جو ڪنڌ سيني سان لڳي ويو. رجب ٿوري دير ڏانهس تڪي چوڻ لڳو، ”منهنجي ڳالھ مڃين رئيس، ته ان ڳالھ کان پاسو ڪري لنڪھ. انهن ماڻهن کي محبت جو ڪهڙو قدر، کين ته روڪڙ جام گهرجي. پلي فتح خان جوئي پت گهاٽو ٿئي.“

رجب کيس نيڪ صلاح ڏني. رئيس، جيڪو فتح خان جو نالو ٻڌي سڙي ويو هو، تنهن اها ڳالھ ڪٿي ٻئي مڃي. هن ڪڙڪيدار آواز ۾ رجب کي چيو، ”وڃي کين چؤ ته اسين ان ڳالھ ۾ ٻڌل آهيون ۽ هڪ هنٽي اندر وٽن پهچي وينداسون.“

لاهور جي تياري ڪندي رئيس گهر سنڀاليو ته روڪ پئسو ته نالي ڪاڻ ڪوٺو بچيو هو. وڏي رئيس جي فوٽيء بعد خرچ وڌي ويا هئا ۽ هن هُن ۾ پيو خرچ ٿيندو هو. شڪار، دعوتون، جيپون، اليڪشن ۽ پئٽرول ته سڀ اتان نڪتا هئا، پر ٽن راتين جي راڳ به کيس چڱي چوٽ ڏني هئي. ان مسئلي بابت ڪمدار حاجيء سان ته صلاح ڪرڻي ڪانه هئي جو هو ڏاڙ گهوڙا ڪندي چوي ها، ’ڏنئي رئيس، چوندو هومان، ته چادر آهر پير ڊگھا ڪجان،‘ سو رجب کان وڌيڪ ڪير هڏ ڏوڪي هو. رجب کي گهرائي سڄي ڳالھ سمجهايائين. رجب به ٽي منٽ سوچي چيو: ”سائين ڦٽين جو فصل لهڻ تي آهي، سيٺ سان اڳواٽ ٻول ڪبي ته ڏوڪڙ جام ٿي پوندا. باقي اگھ ٿورو مليو ته ڪهڙي ڳالھ، شي پنهنجي آهي.“

”ائين ته ڪٿي ڪبو، پر اتان پورٽ ڪيئن پوندي.“ رئيس دل ۾ حساب ڪندي چيو.

رجب وري ٽپيءَ ۾ پئجي ويو ۽ ڳپل مهل کانپوءِ چيائين، ”سائين اوهان کي هاڻي خير سان جيب آهي، هينئر ايترو گهوڙن

جي ڪهڙي ضرورت آ. چڙهو به چٽي چماهي ٿا. بيٺي بيٺي پڌر
ڪاري ويندا. هزار ڏيڍ هزار ۾ ته هڪ هڪ وهت ويندو گهٽ
۾ گهٽ، ايترو چئي رجب رئيس ڏانهن لهاريو. هن رئيس جو
رد عمل ٻئي جاڇڻ گهريو. رئيس کي غور سان ٻڌندي ڏسي
هن وري چيو، ”مينهون به ڪوڙ بينيون آهن، پورو سايو به
ڪونه ٿو ٿئي، کير لاءِ چار کن ڪافي آهن.“

رئيس رجب جي صلاح ٻڌي بهڪڻ لڳو ۽ ڪمدار حاجيءَ کي
گهراڻي اهو حڪم ڏنائين. هو اهو حڪم ٻڌي وائڙو ٿي ويو:
”رئيس، وهت ۽ مال ته زميندارن جو پاڳ آهن. پنهنجو پاڳ
ٿو وڃائين!“

رئيس ٽڪڙو پوڻ بجاءِ کيس ٿڌي سيني سان سمجهائڻ لڳو،
”حاجي، گهوڙن تي چڙهان ڪونه، بيٺي بيٺي پير ڪاري ويندا،
مينهون به اجايون ڪوڙ بينيون آهن.“

پر ڪمدار حاجي، جو ننڍي رئيس جي هڪ هڪ وڪ کي وڏي
رئيس جي ڳالهه سان پيڻيندو هو، تنهن کي اها ڳالهه وڏي رئيس
جي ’سنت‘ کان ابتڙ لڳي، سو هو چوڻ لڳو، ”رئيس وڏو به
پڇاڙي ۾ اٿن تي چڙهندو هو، پر دل ۾ اهو خيال نه آندائين
ته ڪو فلاڻو يا فلاڻو وهت وڪڻي ڇڏيو. رهندو چٽي چماهي
پيو چوندو هو، ڪمدار، ڪو ڀلو گهوڙو نظر ۾ هجي ته ٻڌانجان.“
رئيس، حاجي جي ڳالهه ٻڌي ٽپي ويو ۽ چوڻ لڳو،

”تو کي سو پيرا سمجهايو اٿم ته اهو زمانو پيو هو، هي زمانو
پيو آ.“

”ڪمدار حاجي دڙڪو ٻڌي ماٺ ڪري ڏانهس لهارڻ لڳو.
رئيس وري حڪم دهرايو،

”سواءِ سمند جي ٻيا سڀ وهت وڪڻي ڇڏ، مينهون به ڇڏيون
چار جهل، ٻيو تين واک ڪر.“ ائين چئي رئيس ٻئي طرف
لهارڻ لڳو.

جڏهن رئيس سڀ سامان موجود ڪري لاهور پهتو ته الماس جو واک چڙهي ويو هو. استاد بندو خان، جنهن سان رجب ڳالهائيندو هو ۽ ڀڪان ڀڪ ڪئي هئي، تنهن پنهنجي لاچارِي سمجھائيندي چيو: ”مان ڇا ڪيان. ٽيون ڏينهن هتي فتح خان اچي پهتو هو، هن چيو ته مان رئيس کان پنج هزار مٿي ڏيندس ۽ بنگلو به مسواڙ تي وٺڻ بدران خريد ڪري الماس کي لکي ڏيندس. الماس جي ماءُ جي ته گگ ڳڙي هئي. پر شاباس آهي الماس کي، جنهن ماءُ کي صاف صاف جواب ڏنو. ماڻس کيس گھڻو سمجھايو ته رئيس، فتح خان کان وڌيڪ پئسا ڪونه ڏيندو، پر هن ماءُ کي ڀڪ ڏئي ته جي وڌيڪ نه ڏيندو ته گھٽ به نه ڏيندو.“

رئيس جا پهريون ته ڇهه ڇچي پيا، پر الماس جي قرباني ٻڌي ٺري پيو. وڌيل واک جي کيس گھڻي ڀڄتي ڪانه ٿي. ڪپ ۾ ڪهڙن ڪانهن ڦهنگن کان ڪهڙو ڊڄڻ. رئيس استاد کي چيو،

”نيڪ آ، مون کي سڀ شرط منظور آهن. باقي اها ڳالهه کليل اٿو ته مان کيس ڏندو ڪرڻ نه ڏيندس.“

”ها اها ڳالهه ته ظاهر آ، اوهان جهڙا خاندان ڪٿي سهندا.“

”نه، پهريون ڳالهائڻ نيڪ آ، پوءِ ڪو ڪروڙ نه هوي.“

”ته بس اوهان بنگلو خريد ڪيو ته تاريخ مقرر ڪيون. اسان ان موقعي تي وڏو جشن ڪندا آهيون.“

”ان جي ڳڻتي نه ڪر. ٻن ٽن ڏينهن ۾ هن هٿ مان ڪم پورو ڪري وٺو ۽ هن هٿ ۾ منهنجي شيءِ ڏيو.“ رئيس ائين چيو.

ان رات جڏهن الماس سينگاري سندس حوالي ڪئي وئي تڏهن رئيس خوشي ۾ پُڙ ٿي ويو. هن، هن وقت تائين ڳوٺاڻيون ساديون ساديون ميريون ميريون گدليون زانئون ڏنيون هيون، جي هٿ وجهڻ تي ڪجيءَ جي ٽڙي والڪر وڇائجي وينديون هيون، ان جي بدران جڏهن هن الماس جي ڀاڙهن ڳان، ڊگھين ڊگھين

پلڪن ۽ ان جي پوئتان هرئي ۽ جهڙين اکين کي ڏٺو ته هو بهار بهار ٿي ويو. ويتر جڏهن الماس پنهنجي گهنگرن جهڙي آواز ۾ کيس پنهنجي محبت جو يقين ڏياريو ۽ کيس وعدو ڏنو ته ڇهن اٺن مهينن کانپوءِ هوءَ ساڻس لڪاح ڪري ڳوٺ هلي رهندي ته رئيس کي پنهنجا سمورا خرچ سڃايا لڳا. صبح جو جڏهن رجب مشڪندي کائڻس احوال ورتو ته رئيس ٿڌا ماه پريندي چيو: ”رجب، مان الائي ڪيئن ٻاهر آيو آهيان، نه ته دل نٿي گهري ته ڪو ٻاهر اچان. مون کي ته چريو ڪري ڇڏيو اٿائين.“

مهيني ڏيڍ کانپوءِ رئيس رجب کي حڪم ڏنو ته ڪيئن به ڪري موديءَ کان پئسا وٺي اچي. رجب حيران ٿي پڇيو، ”ڇو، ڇا ڪندؤ سائين؟“

”رجب، کيس ٻئي زيور ٺهرائي ڏيڻا آهن — زيورن کانسواءِ ٻسي آهي.“

”پر توهانجو ڪهڙو ڪم!“

”ڇا ڪيان رجب، کيس انڪار ڪندس ته روئي روئي منهن سڃائيندي، هرچائيءَ ۾ وري وڌيڪ ڏيڻو پوندو.“

”پر سائين ايترو خرچ ته ليڪ ڪونهي.“

”پر جاتي درياهه ٽپي ويا آهيون اتي اڌ تي ڪهڙو بيهون، گهٻراءِ نه سڀ خرچ سڃايا ٿيندا.“ رئيس الماس واري واعدي ڏانهن اشارو ڪندي چيو.

رجب حڪم جو بندو، ان ئي ڏينهن هليو ويو ۽ ٻن ٽن ڏينهن کانپوءِ پئسن اٺڻ بدران خود سيٺ خدا بخش مهمڻ کي وٺي اچي نڪتو. سيٺ مٿ ٻڌي چيو: ”سائين مان اوهانجو ليمڪ خوار آهيان پر اهڙو تونگر ڪونه آهيان جو لک پيا هجن، ووڻن وارا پئسا به پٽه مٽ ڪري ڏنا هئس، رهندو ووڻ به مليا گهٽ.“

الڪشن وارا پندرهن هزار به اڃا بيٺا آهن.“
 ”ڪيئن سيٺ، حساب ڪر.“

سيٺ بندي ڪولي: ”سائين هي ڏسو، پنجاهه هزار ورتو، ٻه هزار
 مٺ ٻوليو پنجويهه جي اگهه سان، ڏلو هڪ هزار مٺ. اگهه
 هيٺر وٺڻ لهن چاليهه روپيا. چاليهه هزار ٿيا نه اوهان ڏانهن،
 الڪشن وارا پندرهن گڏيو ته ٿيندا پنجونجاهه هزار.“

”حاضر سيٺ ڏينداسين، پر هيٺر ته ڏهاڪو هزار کن ڏيار.“
 ”سائين ڪاڏهون ڏيان؟ جي بئنڪ مان ٿو وٺي ڏيان ته وياج
 ڳاڻي پڳو پوندو. ايتري رقم ڪڙڪ مان ڪٿي لهندي. ٿر فصل
 ته اهر وٺڻ جو هو.“

”پوءِ ائين ڪنداسين ته جيڪي پئسا ڪڙڪ ۾ لٿا، نه ته وري
 آئيندي وارن وٺڻ ۾.“

”نه سائين، اتي منهنجي ڀيڻ پوري پوندي؟“
 اتي رجب رئيس کي ٻاهر ڪڍي سمجهايو ته سيٺ خدا بخش
 ته پئسن ڏيڻ لاءِ تيار آهي. پر کيس هڪ ڪانه ٿي ٿئي. کيس
 پڻ آهي ته پئسا نه مارجي وڃن. رئيس رجب جي ڳالهه دل
 سان هنڊائي ته برابر لڳي. هن رجب کان صلاح گهري.
 ”پوءِ ڇا ڪيون؟“

”پس سيٺ کي هڪ لاءِ ڪو دستاويز لکي ڏيو.“ رجب کيس
 سمجهائيندي چيو.

رئيس ڳالهه سوچي سيٺ کي چيو:
 ”سيٺ هاڻي وات ٿو ڏيان. تون توڻل رقم جوڙ ٺاهي مون کان
 شرطي وڪري جو دستاويز لکي وٺ. جي ان مدت ۾ پئسا نه
 ڏنامان ته منهنجي زمين ڇڏي. بس نه.“

”سائين خدا خدا ڪر. زمين الله اوهان کي اڃا به سرس ڏئي
 جو تنهنجي هڪڙي مان ٻيا ڪاٺون. اسان واپارين جو زمين سان
 ڪهڙو واسطو، امين رڳو موڙيءَ جي سلامتي ڏسندا آهيون.“

جي اوهان دستاويز لکي ڏيندو ته مان به ٻه ٻه ست ڪري اوهانجو
 ڪهو چاڙهيندس. پر سائين شرطي ٽڪرن جي ٻنڌا ڪير ڪڍندو؟
 ”مان، تنهنجو ڪم ٻڌڻ سان.“

”سائين اتي منهنجي پوري ڪيئن هوندي. گهر مان سڀ ٻڌا
 ڪيڏي ڏيان ته منهنجو واپار وڙو ڪيئن هلندو. ڏندو، ڪارپٽ
 ڪيئن وڃائيندس.“

رئيس سن ۾ ٻڄي ويو. پر ٿوري دير ۾ هن ڳالهه ٻڌي ته جي
 فصل لهڻ کان اڳ هن بئنڪ مان يا سرڪار مان تقاوي وٺي
 سيٽ کي ٻڌا واپس ڪيا ته پوءِ سيٽ جو فصل تي حق ڪونه
 رهندو. اهو شرطي وڪري جو دستور هو. هن سيٽ کي ڇڏو:
 ”ڇڏو سيٽ، تنهنجو ئي پٽ گهاٽو، انهن ٽڪرن جي ٻڌائڻ
 تون ئي ڪڍجان، پر جنهن مهل توکي ٻڌا مليا ان مهل تنهنجي
 حقداري ڇڏي.“

”ها سائين، پر منهنجا ٻڌا نه مارجو.“ سيٽ رئيس جي پيرن
 تي ڪري پيو.

”نه سيٽ، تون دلچاه ڪر، توهان ورهين جو وهنوار آ.“
 ”سيٽ حساب ڪتاب ٺاهي رئيس کي ڏنو. رئيس ڏانهن ڪل
 رقم ٿي پنجهت هزار. رئيس به سو ايڪڙ شرطي وڪرو ڪري
 سيٽ کي ڏني. پر سيٽ کي ويندي چيائين: ”سيٽ، هن ڳالهه جي
 خبر ڪنهن کي نه پوي، نه ته پوءِ ڪونه ٺهنداسون.“ رئيس کي
 اچي پنهنجي عزت جي فڪر ورايو.
 ”ڪهڙيون ٿو ڳالهيون ڪرين سائين، اسان واپارين جي دل
 ڪوهن کان به اولهي ٿيندي آهي.“

رئيس کي ڳوٺ ڇڏي ڇهه مهينا گذري ويا، ان وچ ۾ هن پويان
 جي ڪا مار سڀيال ڪانه لڌي. وچ ۾ ڳوٺان خط ٻه آيا هئي.
 ڪوئي خط ۾ ڪمدار حاجيءَ فصلن جي گهٽ ٿيڻ جو لکيو

هو ته پندرهن ڏينهن کانپوءِ ٻئي خط ۾ خود ڪمدار حاجيءَ جي وفات جو ذڪر هو. رئيس ويو ڪونه، باقي ڪمدار جو کيس ڏک ٿيو. سڄو ڏينهن ٻئي رجب سان ڪمدار جون ڳالهيون ڪيائين: ”رجب، حاجي مڙس پلوڙ هو. اسان سان چڱا ڪن ڏنائين.“

”ها سائين، اهڙا خير خواه ڪٿي لپندا.“ رجب به ها ۾ ها ملائيندي چيو.

رجب کي ته حاجيءَ جو ڏک ٿيو هو يا نه ٿيو هو، هر ڳوٺ کان ايترا ڏينهن پري رهي ڪڪڙي ٻيو هو، ان ڪري رئيس کي چيائين: ”سائين هن موقعي تي هلاو ضرور آهي.“

هر رئيس ڳالهه نٿاڻي ويو ۽ چوڻ لڳو: ”هينئر هلي ڇا ڪيون. هاجي ها ته بروقت. هتي به الماس کي اڪيلو ڪيئن ڇڏي هلبو. گهوڙا ۽ زالون ران سان نه هونديون ته ڪو سڌو هلنديون.“

اتي ته رجب ماڻ ڪئي، هر هڪ ڏينهن رئيس کي زال جي بيماري جو خط پهتو ته ڳوٺ جي تياري کانسواءِ ڪو چارو ڪونه هو. ڳوٺان لکيو هئائونس ته جي زال جو منهن ڏسڻو هجيس ته خط کي تار سمجهي. رئيس به نه وڃي ته لوڪ ڇا چوندو. زال سڳي سوٽ، جنهن کي هن شوق سان لائون ڏنيون هيون، جا پوئتان سندس منڊل کي ٽاهيو ڏڪيو ويٺي هئي. الماس به اهو ٻڌي کيس چيو: ”توڪي وڃڻو آهي، هي وقت دير جو ناهي.“

”تون ڪڏهن هلندي؟ وعدو پاڙ نه!“

”تون هيڏانهن موٽي آ ته هلنداسين.“ الماس کيس پڪ ڏني. هر رئيس اڄ ميان تياريون ڪندي جڏهن ڳوٺ پهتو ته جوڻس قبرستان ۾ پورجي چڪي هئي ۽ پوئتان سندس ڳالهيون هيون ته ڪيئن هن آخري وقت تائين سندس انتظار ڪيو ۽ ڳوڙها ڳاڙيندي دم ڏنائين. رئيس ماڻ ميٺ ۾ زال جا ختما جماڻا ڪري،

پوک ٻلاھ ۽ راج ڀاڳ ڏانهن نظر ڦيرائي ڏنائين ته هوڻان
 اولهه ٿي وئي هئي. ڪمدار حاجي کانپوءِ هر ڪو مڇ ٿي ويو
 هو. جنهن کي جتان پئي وارو لڳو تنهن اتان پئي ڪاڌو.
 پنهنجي سمجھ آهر مناسب انتظام ڪري جڏهن هن وري لاهور
 جي تياري ڪئي، ته جيئن الماس کي پاڻ سان وٺيو اچي، ته
 سندس نوڪر حيات، جنهن کي الماس جي سار سنڀال لاءِ ڇڏي
 آيو هو، ڦيلھڙو منهن ڪري اچي واپس نڪتو. رئيس کي چيائين:
 ”اوڏانهن هلڻ جو ڪو ضرور ڪونهي رئيس!“

”ڇو ڙي؟“

”آتي هيڏيون اڪيون ڦوٽاريو ويٺا آهن. چون ٿا ته ڪو رئيس
 الماس کي خريد ته نه ڪيو آهي.“

”اون، ڇا اهو بنگلو، ٽپڙ ٽاڙي، ڏاڏنهن جا آهن!“

”هون. هو چون ٿا، بنگلو اسانجو، ٽپڙ اسانجا، رئيس ٻن ٽن

ڏينهن جو مهمان هو، هاڻي ٻيو در جاچي.“

”ائين ٿيندو جو پٺون جي بادشاهي آ. ڄڻ راتو رات ملڪ ۾

آهي ئي ڪونه.“

پر جڏهن رئيس اتي پهتو ته ڏنائين ته واقعي حيات جي ڳالهه

سورهن آنا سڄي هئي. استاد بندو ۽ ٻيا سازندا جيڪي سندس

پيرن تي ٻيا هوندا هئا، سي شينهن بڻيا ويٺا هئا. الماس جي

ماءُ ته پري پئي. هڪڙن ۾ هڪ اچلي هن هٿ نچائيندي چيو:

”رئيس، اڄ نڪاح ٻڌين ٿي وس ٿئو هلي، حتمي ته قرب جو

معاملو هو. اشراف ٽئين ته واپس موٽي وڃ.“

”واپس ڪيئن ويندس، هتي سر جون ستون آهن، يا توهان

هوندؤ يا مان.“ رئيس ڏاڏر ڪئي.

”هل هل اهڙا رعب ڳوٺ ۾ هارين تي ڏيکاريا اٿئي، جي

اشرافت سان نه نڪرندين ته پوءِ...“ الماس جي ماءُ ٻن ٽنهن متارن

مڪراين ڏانهن اشارو ڪيو، جي ماڙن مان وانگر پئي گهميا.

”چڱو پلا مون کي هڪ پيرو الماس سان ٻه منٽ ڳالهراءِ پوءِ مان هليو ويندس.“ رئيس هيٺائين ڪئي. هنجي خيال ۾ الماس ڪنهن ڪوئيءَ ۾ بند پئي هوندي ۽ هن لاءِ روئي روئي اڪيون سڃاڻي ڇڏيون هونديون. کيس ڏسي هوءَ چنڀڙي پوندي ۽ اتان ڪڍي هلڻ لاءِ ايلاز ڪندي. هن ڪوڙ اهڙا واقعا هٿن مان ڪڍيا هئا ته جنهن پاسي زائقان هوندي هئي اهو پاسو چڙهيو هوندو هو پر الماس جي ماءُ رئيس جي دل جي پير تي زور سان ڏونڪو هڻندي چيو: ”اها هتي ڪانهي، رئيس فتح خان سان گهڻ وٺي آهي.“

رئيس جون اڪيون اهو ٻڌي رت ڇڏڻ لڳيون. سندس رت ٽهڪڻ لڳو ۽ ان ۾ کجي اڻي پئي. هن جو هڪ هٿ چيلهه ۾ ٻڌل ريوالور ڏانهن ويو، پر رجب کيس هٿ کان گهليندو ٻاهر وٺي ويو. کيس ٻانهون ٻڌي چيائين: ”ايترو آبهرو نه ٿي رئيس.“

”اڃا آبهرو نه ٿيان. هنن پوءِ ڪاڻ ڇڏي آهي.“

”هنن جو ڪهڙو قصور، هي ته پئسي جا پٽ آهن. مون کي باهه ته هن حراسي فتح خان تي آهي، جنهن کي شرم ٿيو ته حياءُ، پراني چڪاڻل مڇي به ڪالهه وٺي آهي، هي ته زائفاڻو ماڻهو هو.“

رجب کيس سمجهائيندي چيو.

ڳوٺ موٽندي رئيس کان ننڍ آرام وٺي ويو. سڄي واٽ اٺا پئي ڳالهه سوچيائين. فتح خان منڍ کان وٺي کيس اڇايو هو. پهريون پهريون سائس اليڪشن ۾ مقابلو ڪيو هئائين. اتي رئيس وڏي دنيا خرچ ڪري کيس هارايو هو، ته وري ساڙ کان سندس هارين نارين جون چوريون چڪاريون شروع ڪرايون هئائين. مٿس ڪا فلڪ ڪوٺ آئيندو هو. رهندو چوندو وٽندو هو، ڪلهوڪو چوڪرو ٿو مون سان سينو ساڄي، ٽڪر سان ٿو مٿو هڻي! راڳ جي محفل ۾ به هن اڇاٽ ڪئي هئي ۽ کيس

طعنو هڻي قرايو هئائين، نه ته هو رڳو پير پرن خاطر آيو هو ۽ پنجاه سوروبيا ڏئي وڃي لند ڪري ها. وري جڏهن هن الماس کي ساهيو هو ته ماڻهو ٻڃي واک وڌايا هئائين. اتي به ڪامياب نه ٿيو ته هي وار وري ان وقت ڪيو هئائين، جڏهن هو الماس پٺيان پنهنجون پٺيون، مال متاع، زيور زارڙي دف ڪري پنهنجو پاڻ کي تباھ ڪري چڪو هو. الماس، الماس جي ماءُ ۽ استاد بندو خان وارا پئسي جا پٽ هئا ۽ اهو انهن جو ڌنڌو هو، پر سندس اصل مدعي ته فتح خان هو.

رئيس جڏهن پنهنجي ڳوٺ واري اسٽيشن تي لٿو ته هو هر طرح سوچي فيصلو ڪري چڪو هو. هن اچڻ سان پنهنجي ٽولي کي گهرايو ۽ کين مهڻو ڏيندي چيائين، ”اڙي شير آهيو ڪن لوغان؟“ مهڻو ٻڌي همراه مري ويا. ٽولي جي اڳواڻ محرم پنهنجي اچي ڪهاڙيءَ جي ڪهو جي ڳن کي سنڀاليندي چيو، ”رئيس، تو اصل کان آزمايو آ ته شير آهيون.“

”نه پوءِ فتو جنهن ڏينهن موٽي اچي ته پيو ڏينهن اکين نه ڏسي!“
 ”ائين ئي ٿيندو رئيس، پر پوءِ جون ڀارتون اٿئي.“ محرم دليري سان چيو.

”صوبيدار پنهنجو يار آهي، سون ۾ توري به ڇڏائيندوسان.“ رئيس کين دلچاءُ ڏني.

فتح خان جي به قضا ٻڃي آئي جو بئين سالڪي ڳوٺ موٽي آيو. همراه ته اڳ ۾ ئي کيس ٽاڙيو ويٺا هئا. چئن ئي ڪهاڙين ۾ کيس سمهاري ڇڏيائون.

فتح خان جهڙي لامباري زميندار جي خون تي آپ ڌري پيو. ضلعي جي سڄي پوليس اچي ڪڙڪي. راڄن ۾ ٻاڪر ڪٿا وجهي ڇڏيائون. آخر اها ڳالهه پوليس کان ڪيئن ٿي لکي ته فتح خان ساڻ ڪنهن جو مدٿو هو. توري ڳالهه ڪلي ته سڄي آبدڙندي وئي.

آخر اهو ڏينهن اچي پهتو جو رئيس جو دوست صوبيدار هزار خان وڌي عملي سميت اچي رئيس جي ڳوٺ پهتو. رئيس کي چيائين ”رئيس، توتي فتح خان جي خون ڪرائڻ جو الزام ثابت آهي. توسان گڏ ان ڏوهه ۾ محرم، صفر، آدم ۽ دلاور آهن.“

رئيس ته پهريون گهڻي پڪاڻي ڪئي پر ٻيو جڏهن ٻي ڳالهه ڪانه سمجهس ته صوبيدار کي پٽڪا ميڙيون ڪري، دوستيءَ جا واسطا وجهڻ لڳو. پر ڦٽڙ نه گوشت، ڪامورو نه دوست، صوبيدار کي اهڙو وارو وري ڪيئن پئي مليو. هو چوڻ لڳو، ”نه رئيس مون کان هيءَ ڳالهه زور آهي. عرش ڦاٽل آهي.“ ”تون سڀني ڳالهين جو مالڪ آهين، ٻيا ڪامورا توکان ٻاهر ڪونه ويندا.“ رئيس کيس ايلاز ڪندي چيو.

”چڱو مان وڌي صاحب سان ڳالهائين ٿو. باقي پئسا گهڻا لڳنديءَ.“ جيڪو انگ چوندين اهو ڏيندس. باقي هيءَ مهر هڻ.“ ”چاليهارو هزار ته اوس لڳنديءَ. مون کي ته توکان پئسو وٺڻ حرام آ، باقي سپاهي کان وٺي ايس پي تائين ڀيت ڀرڻو آهي.“ صوبيدار دستور موجب چيو.

اتي رئيس رجب کي ٻاهر ڪڍي صلاح ڪئي.
”ڇا ڪيون رجب؟“

”سائين خون جو الزام آ ڪو چرچو ڪونهي. ڏٺو هٿ ڇڏي جو“ ”صوبيدار ته وڏو چڪ هنيو آهي. ڪٿان ايندا ايترا پئسا؟“ ”سائين عزت کان مٿي پئسو ڪونهي. تون صوبيدار کان مهلت وٺ، ڏوڪڙ ڪري وٺنداسون.“ رجب کيس دلجاءَ ڏني.

صوبيدار کان ٻئي ڏينهن مهلت وٺي، رئيس هيڏانهن هوڏانهن مدد لاءِ واجهايو ته هرڪو پري بيٺو هو. سڀني کي ڪا نه ڪا لاچارِي هئي. آخر ٻيو ڪهڙو رستو هو، سواءِ سيٺ خدا بخش جي گهرائڻ جي. رئيس کيس ليازي سان چيو، ”سيٺ مهلون مڙس تي اينديون آهن، ڪو پاڙين تي ڪونه اچ ڪا واهر ڪر.“

”رئيس حج واري جو قسم، ڪلھ فتح خان جي پاءُ ڪمدار هت نياپو موڪليو هو ته جي رئيس کي پئسا ڏئي ته ڳانو ئي توکي ٻڌنداسين. خون ئي توکان اڳاڙبو.“

خدا بخش کي هوتي ڪيائيندو ڏسي رئيس کيس ليلهڙا ڪيا، ”خدا بخش ائين ڪيئن ڪندين، توکان سواءِ ڪهڙو آسرو آ.“

”نه رئيس مونکي معافي ڏي. مان ان باهه ۾ ٽپو ڪوٺ ڏيندس. پر رئيس جڏهن کيس پيا ٻه سو ايڪڙ ٿوڀي مدي تي شرطي وڪرو ڪري ڏنا ته سيٺ جو مس مس پڻو لٽو ۽ ڊڪي ڊوڙي پئسا پورا ڪري ڏنائين.“

رئيس صوبيدار کي پئسا ڏئي پنهنجي ته جان ڇڏائي، پر جي مجرم وارن جي ڪورٽ ۾ پهروي نه هئي ڪرائين ته کيس وري لوڏو هو. هنن ملاقاتين جي معرفت کيس نياپو ٻه موڪليو هو ۽ چورايو هئائونس ته ”رئيس اسان تنهنجي وانگار اڙها هئاسين، نه ته فتح خان سان اسانجو ڪو مدنيو ڪوٺ هو. هيئنو آهي سڀ هرج خرچ توتي آهن. اسانجو تدارڪ ڪر، نه ته پاڻ قبولدار ٿي توتي بيان ڏينداسون.“

رئيس اهڙو اڻ ڄاڻ ڪونه هو جو وسائل باهه کي وري چوڇڙي ڏئي پيڙ ڪري، هن کين دلچاءِ موڪلي، سيٺ کان پيا پئسا وٺي اهڙو وڪيل ڪيو، جنهن لاءِ مشهور هو ته هن ڪيترن ڏوهين کي ڪورٽ ۾ نه ڇا، پر قاسمي گهاٽ تان به، ڳچي مان ڦاهو ڪيرائي آزاد ڪرايو هو.

آخر هڪڙو ڏينهن اهڙو به اڀريو جو سيٺ خدا بخش، جنهن رئيس جو لڪ ڪاڏو هو ۽ سندن واپار وڙي مان وڌيو هو، وڏي شان ۽ نٺ سان تعلقي مختيارڪار سان گڏ رئيس جي ڳوٺ آيو. مختيارڪار رئيس کي چيو، ”رئيس تنهنجي لکي ڏنل دستاويزن موجب هيءَ سموري زمين، وٽن اڏڻ ڪيسن سميت سيٺ خدا بخش جي آهي ۽ تنهنجي ڪاٻه حجت ڪانه آهي.“

رئيس پهريون ته مختيارڪار سان گهڻو ڳوڙ ڪيو، پر مختيارڪار سندس هڪ به ڳالهه وزن تي نه آندي ۽ کيس صاف چيائين ته هو بالا آفيس جي حڪم موجب سيٺ کي سرڪاري طرح قابض ڪرڻ آيو آهي. ۽ جي هن ڪو ڳوڙ وغيره ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته پوليس کي گهرائي کيس بي دخل ڪندو. رئيس وڌيڪ ڇا پئي ڪري سگهيو. سڄي ڳالهه سندس پنهنجي هٿ جي ويڊيل هئي. هن مختيارڪار کان مهلت گهري:

”بس اڄوڪا ئي پهر ترسو. مان رات جي هيت ۾ هليو ويندس.“ ان رات جي پوئين امر جڏهن ڪڪڙن ٻانگون ڏنيون. تڏهن رئيس پنهنجي سمند جي پٺي ٺٺي مٿس سنج وڌا. ۽ الين اکين سان پنهنجي ڳوٺ ۽ پٺين ڏانهن نهاريندي، ٻين ڏين ڏي ويندڙ ڪڪائين مڙڪ ورتائين.

پوءِ گهڻا گهڻا ڏينهن پوءِ جڏهن سندس ڪپڙا ميرا مٽيءَ جهڙا ٿي ويا هئا ۽ سندس مٿن جهولي ۾ مسافري سبب ڪارائتجي ويو هو، هو هڪ اهڙي ڳوٺ کان لانگهاڻو ٿيو جو سهڻي نموني ٻڌل هو. ڳوٺ جي چوڌاري پوريون لتاڻيون ٻنيون هيون، جن ۾ وڻ ۽ جواريون ڏڪڻ جي هير تي پئي جهونڀيون ۽ وچ ۾ اوڏڪيون پٽيون، چنارون گهر، قبائين مسجد، شاهي ڪوٽ ۽ ان جي وچ ۾ پڪسري حويلي ڳوٺ کي ڪنيو پئي هئي. رئيس ڳوٺ جي ٻاهران بيٺل هڪ ماڻهو کان بي اختيار پڇي ويٺو، ”ادا ڪنهن جو ڳوٺ آ؟“

”وڏيري غلام عمر خان جو.“ ان ماڻهو کيس جواب ڏنو، الانئي رئيس گهوڙي جي پاڻ واڳ موڙي يا ويچاري سمند ٽڪ سبب پاڻ ڳوٺ ڏانهن رخ رکيو ۽ شاهي گهٽي لتاڙي اچي اوطاق جي وڏي در تي بيٺو. رئيس گهوڙي تان لهي ان کي آهر سان ٻڌو ۽ اڳڻ ڏانهن لهاريو، جتي ڳوٺ جو وڏيرو ڪت تي ليٽيو پيو هو. سندس چوڌاري هيٺ تڏن ۽ منجين تي

لوڪر چاڪر، ڪڙمي ڪاراوا ويٺا هئا. رئيس اهو نظارو ڏسي
 زمين ۾ ڪپي ويو. سندس قدم اڳتي وڌڻ کان پڙ ڪڍي بيٺا.
 ٻر جڏهن کيس سڄي ڏينهن جو لنگهڻ ۽ خالي کيسو ياد پيو،
 تڏهن هو هٽڪندو هٽڪندو، بيهندو بيهندو اڳتي وڌيو ۽ وڃي
 اتي پهتو هو جتي ڪچهري لڳي پئي هئي. هو جڏهن وڏيري
 غلام عمر خان ٻيا سڀ ماڻهو اٿاري کيس جيءُ ڪئي، تڏهن
 هن ڪنڌ هيٺ ڪري اڪيون ٻوٽي چيو:

”خان مان به تو جهڙوئي زميندار هوس پر زمالي جي گردش
 سبب هي حال اچي ٿيا آهن، تو وٽ لنگهي آيو آهيان ته
 پنهنجي شان تي جيڪي سري سگهين سو ڏئينم ته گذر سفر
 ڪري وڃي ڪي وڻ ڏسان. پيو تنهنجي سر بخت جو خير.“

گفت

گهڻن ڏينهن جي غير حاضري بعد، هو پنهنجي نئين ڳاڙهي شيو کي ڪراچي ڪلب جي پورچ ۾ بيهاري، اندر ٻار ڏانهن وڃڻ لڳو ته سامهون ڪنهن کي ڊيل وانگر ٿلندو ٻاهر ايندو ڏٺائين. هن جا قدم اڳتي وڌڻ کان انڪاري ڪري ويا. هوءَ پنهنجي ساڙهي جي ٻلو کي هر هر ادا سان ٻانهن تي ٺاهيندي لڏندي لمندي سندس پير سان لنگهي، ته نه چاهيندي به هن کان بي اختيار سينڊ لڪري وئي. هن ٽرڙ تي گهٽج وجهي ڏانهس گهوريو ۽ هن شڪي ٿي منهن ڦيرائي ڇڏيو. پر جڏهن ڪورٽ شو جي سريلي پياري پياري ڪيٽ ڪيٽ اڳتي وڌي وئي، تڏهن هن منهن ڦيرائي ڏٺو ته هوءَ انهيءَ انداز سان، اوچو ڳاٽ ڪيو ائين وڃي رهي هئي، جيئن ڪنهن تي فلڪ ڪال هجيس. هو ٿڌو ساھ ڀري اڳتي وڌيو ۽ ٻار ۾ ويٺل ميمبرن کي سلام ڪندو پنهنجي سنگت واري مخصوص ڪنڊ ڏانهن هليو ته ڏٺائين سموري ڇنڊال چوڪڙي ويٺي هئي. کيس ڏهنديءَ سڀ، خوشيءَ مان رڙيون ڪري هنکي ڇنڀڙي ويا.

”اڙي تون ڪٿي هئين ايترا ڏينهن؟“ پروفيسر جيلاني کيس پاڪر پائي چيو.

”ڳوٺ ويو هوس، هارويست جي سيزن هئي نه.“

هر ڪنهن کي سندس وڏي زمينداري جي خبر هئي، پر تنهن هوندي به هن وري کين ٻڌائڻ مناسب سمجهو.

”هوءَ اڄ ڪلهه ته کيسا پُر هوندا؟“ ڪيپٽن مسعود چيو.

”ٻلڪل.“

”تون ته بنا موڪلائي هليو وئين، پر هتي ته گهڻا ماڻهو تنهنجي ڪاڻ مڪيا پئي.“ ڊاڪٽر سليم لفظ ’ماڻهو‘ تي خاص زور ڏيندي چيو. هن ڊاڪٽر ڏانهن ٺهاريو، جنهنجي منهن

تي شرارتي مشڪ هئي. اهو اشارو شاعد برني ڏانهن هو. جنهن سان هنجو 'افيئر' هو، ۽ جا اوچتوئي اوچتو سندس ڳچي ۾ پئجي وئي هئي ۽ هنڪي شادي جو زور ڀريو هئائين. هن ڊاڪٽر سليم سان صلاح ڪئي هئي. جنهن کيس به ٿي ڏينهن گسائي وڃڻ جي صلاح ڏني هئي. هو پنهنجي نيتو ٽائون هليو ويو هو.

"اڄ ڪلهه ماڻهو ڪٿي آهن؟" هن مشڪندي ڊاڪٽر سليم کان پڇيو.

"اٿئي، اوسي پاسي."

هن نموني سان ڪنڌ ڦيرائي ڏٺو ته ڀرپور 'هوءَ' هڪ ڪنڊ ۾ اڪيلي ويٺي هئي ۽ ڏانهن گهور ڪري پئي نهاريائين.

"اڄ ڪلهه هتي وڏي لئي ٿي وئي آهي. ڪافي نوان ميمبر ٿيا آهن. خاص ڪري..." پروفيسر جيلاني مشڪندي چيو.

"ڪير آ هوءَ؟ پوري واقفيت ڪراءِ." هن جو شوق جاگي پيو.

"مان ٿو ٻڌاياءِ." ڊاڪٽر سليم چوڻ لڳو، "نالو اٿس ڀارس نياز احمد، هتان جي نئين ڪليڪٽر جي ڌيءُ—انٽروڊيوس ڪرايانءِ"

"اها به پڇڻ جي ڳالهه آ پيارا."

"پر اٿئي انڪور ڪتا." پروفيسر جيلاني، حميد ۽ ناصر ڏانهن نهاريندي چيو، جي شڪي ٿيڻ لڳا.

"جڏهن مان نه پڄاڻ تڏهن چئجو، وارو ڪيو، واقفيت ڪرايو."

شاعده برلي جي افيئر کان پوءِ هنڪي پاڻ ۾ وڏو پرسو ٿي پيو هو.

ڊاڪٽر سليم هال ۾ چوڌاري نظر ڦيرائي ڏٺو ۽ چوڻ لڳو، "يار، اڳهون اڳهون هتي ويٺي هئي، شايد هيئر بليئرڊ روم ۾ هجي، اٿ ته اوڏانهن هلون."

اٺائي ڇو هنجي دل ۾ ڪڪي ويو ته شايد ڀارس اهائي هئي، جنهن سان هو اچڻ وقت ٻاهر دٻو ٿيو هو، ۽ جنهن منهن ۾

سونڊ وجهي ڏانهس گهوريو هو. هو چوڻ لڳو، ”يلا انهي لاءِ ته نٿو چوين، جنهنڪي اڄ آرنيچ بنا رسي ساڙهي پئي هئي، جنهنجي ڳچي ۾ جيڊ جو وڏو هار پيو هو ۽ جنهنڪي ڪارو ڪوٽ شو...“

ڊاڪٽر هنجي ڳالهه اڌ ۾ ڪاٽي کيس گهوريندي چوڻ لڳو، ”اڙي اهاڻي، اهاڻي، ڪاٽي ملينس؟“ هن ڪوبه جواب نه ڏنو، پر اڪيون ڦرڙائي سينڊ وڄائڻ لڳو.

ٻئي ڏينهن، هن ڊاڪٽر سليم ڪان تفصيل سان پڇا ڳاڇا ڪئي ته ڪنهن سان هن جو ’افيئر‘ ته ڪونه هليو هو، ۽ ڪلب ۾ سندس گهڻو اٿڻ ويهڻ ۽ گهمڻ گهٽڻ ڪنهن سان هو. پر ڊاڪٽر کيس ٻڌايو ته خاص طرح ڪنهن سان ڪونه. ”اهڙي مغرور آ ڇا؟“ هن پڇيو.

”يار خبر ئي ڪانه ٿي پوي. هر ڪنهن سان ڳالهائي به فضيلت سان ٿي، پر ڪو ڊيگهه رکڻ جي ٿو ڪري ته ونءُ ٿي وڃي.“ اهي ڳالهيون پئي ٿيون ته هوءَ ٻار ۾ لنگهي آئي ۽ ڪنڊ ۾ خالي ميز تي ويهي رهي. هن ڊاڪٽر سليم کي انٽروڊيوس ڪرائڻ لاءِ نوٽ هنئي ۽ هن کي هٿ ڪان وٺي ان ڪنڊ ڏانهن وڌيو. سندس ويجهو هلي چوڻ لڳو، ”مس نياز احمد، ليت مي انٽروڊيوس، ماءُ ٿڪه فرينڊ مسٽر ذوالفقار علي خان.“ هوءَ اخلاقاً اتي بيٺي ۽ مشڪندي لائڊ سان چيائين، ”هليو... زڊ ٿو ميت يو.“

”پر اسان سنگت ۾ کيس ان ڊگهي المي بجاءِ زلفي سڏيندا آهيون.“ ڊاڪٽر وري چيو. ڊاڪٽر سليم ٿوري دير ويهي بهانو ڪري هليو ويو ته هن ڪائنس پڇيو، ”ڪجهه پيئندؤ، مسءِ نياز احمد.“

”ڪا خاص ضرورت ته ڪانه آهي.“ هوءَ نتائڻ لڳي.

”ڪڏهن ڪڏهن، ضرورت کان سواءِ به ٻئي جي دل خوش ڪرڻ لاءِ هائو ڪبي آهي.“ هن ڏانهس ٿورو جهڪي مشڪندي چيو. اهي سڀ گر کيس ياد هئا.

”ڇڱو مان شيري پيئنديس.“ ڀارس چڻ ته مجبور ٿي چيو. هن خوش ٿي ويتر کي اشارو ڪري شيري ۽ وٽ سڪستي نائين آڻڻ لاءِ چيو. ٻيري ٻئي ڪلاس آڻي اڳيان جهليا ته هن پاڻ وارو ڪلاس ٿورو مٿي کڻي چيو: ”ٿو اور فرينڊشپ.“ ”ٿو اور اڪوئنٽنس.“ ڀارس عجيب بي نيازي مان ڪلاس مان سڀ ڪري چيو.

هو ڌڪ ڀڄائي وڏا وڏا ڍڪ ڀڙڻ لڳو. هن محسوس ڪيو ته ڀارس سندس ڳالهه کي رد ڏئي، ڪلهوڪي سينڊ جو ڀلو ورتو هو. هنکي ياد آيو ته شاهه برني وش ڪندي به - ٽي قلم اڳتي ٽپي وئي هئي، ۽ کيس گهري نگاهن سان ڏسندي چيو هئائين، ”ٿو اور لو زلفي.“

هڪ ڏينهن هو ڪلب ۾ دير سان پهتو. بار ۽ بليئرڊ روم خالي پيون هيون. هو هڪدم بال روم ڏانهن ويو. اتي ڏٺائين ته هوءَ ويٺي هئي. سندس پيرسان ڪو مرد ڪولہ ويٺل هو. هر جي ڪو ويٺل هجي ها ته به ڪا وڏي ڳالهه ڪانه هئي. تازو ڊانسنگ اسڪول مان سکيا وٺندي وقت اهي جملي آداب چڱي طرح سکيا هئا. هنکي رڳو ويجهو وڃي اخلاق سان چوڻو پئي ها، ”مس نياز احمد سان ڊانس ڪرڻ جي اجازت آهي جناب؟“

”آف ڪورس سر.“ هو مشڪندي اجازت ڏئي ها. اهي بال روم جا آداب هئا.

هو کيس اتي ويٺو ڏسي خوشي ۾ ڀڙڻي ويو. ڪنهن سان ڊيگهه وڌائڻ ۾ ڊانس هڪ وڏي مددگار هئي. هن سوچي ڇڏيو ته

پهرين راڻونڊ ۾ ڊانس ڪندي پري رهندو، پر ٻن ٽن راڻونڊن کانپوءِ هو چڱي طرح گهاٽا ٿي ويندا ته هنڪي قدري چڪي پنهنجي ويجهو ڪندو ۽ سندس هٿ جو گهيرو ٿورڙو ٿورڙو تنگ ٿيندو ويندو، تانجو هوءَ سندس سيني تي ڪٽ رڪي ڊانس ڪرڻ لڳندي.

ارڪيسٽرا وڃڻ لڳو ۽ جوڙا ڊانس ڪرڻ لاءِ اٿيا ته هن ٽڪڙو وڃي پئي ٻانهون نورائي کيس چيو، "May I".
 پر هن سندس وڌايل هٿن جي ڪا پرواهه نه ڪندي وڌائي سان چيو: "پر مونکي ته اهڙي سٺي ڊانس ڪرڻ نه ايندي آهي."
 "ههڙي سٺي ميوزڪ ۾ ٻانهي سڪي ويندو." هن مشڪندي چيو.
 "نه نه مونکي معافي ڏيو ته بهتر، مان اوهان جهڙي هوشيار ڊانسر سان ڪونه هلي سگهندس. ماڻهو ڪونهن ڪلاٽا." ڀارس صاف نٿايندي چيو.

هو مجبور ٿي پوئتي هٽيو ۽ شاهده ٻرنِي سان ڊانس ڪرڻ لڳو. شاهده کيس حيرت سان تڪي رهي هئي. منيد ۾ هن ٻاڻ آفر ڪيو هو ته هو بهانو ڪري نٿاڻي ويو هو، ۽ هينئر هوءَ پئي ڪنهن سان ڊانس ڪرڻ لاءِ تيار هئي ته ٻانمرادو کيس ڊانسننگ فلور تي وٺي آيو هو. بهرحال هوءَ خوش هئي، جو ذوالفقار کي وري سندس خيال ٿيڻ لڳو هو. هوءَ سندس ويجهو ٻونهي، هنجي سيني ۾ منهن لڪائي، کيس چوڻ لڳي: "اُهو اسٽل لو يو زلفي."
 هو کيس ڪتو جواب ڏيڻ ۾ هو ته سندس نظر ڀر واري جوڙي تي پئجي وئي. اهي ڀارس ۽ ميجر اصغر هئا. هنڪي باهه وٺي وٺي ۽ سندس منهن ڳاڙهو ٿي ويو. هن جا اسٽيپ بگڙي ويا.
 "آر يو آل رائٽ زلفي؟" مس ٻرنِي کيس بي دليو ڏسي چيو.
 "نه مان خوش نه آهيان، منهنجو مٿو سور کان ڦاٽي ٿو." هن روئڻهارڪو ٿي چيو.

"ته پوءِ تون رست ڪر." هو کانئس معافي وٺي ٻاهر نڪرڻ لڳو ته

هن ڏٺو ته پارس، ميجراصر مان ڊالس ڪندي، ٿيڙي اک مان
ڏانهن نھاري کيس چيڙائي رھي هئي.

ان ڏينھن هن جيڪو پاڻ کي ’سمال‘ فيل ڪيو هو، ان جي
لنوائي وسارڻ جو طريقو اهو هو ته هو سندس منهن بلڪل نه
چڙهي، انڪري هو پنهنجون شامون ڪلب وڃڻ بدران ڪلفٽن
يا سٽيما هائوس ۾ گذارڻ لڳو. پر هڪ ڏينھن ڪلفٽن تان
موٽندي سندس ڪار، پنهنجو پاڻ، ائين اچي ڪراچي ڪلب ۾
بيٺي، جڻ ان جو اسٽيرنگ سندس هٿ ۾ ڪونه هو. هن ڏٺو
ته سموريون ڪرسيون ۽ ميزون لان ۾ پيون هيون ۽ جملي ميمبرن
جي هڪ هنڌ گڏ ٿيڻ سبب وڏو گوڙ لڳو پيو هو. هو سمجهي
ويو ته اهو تمبولا جو پروگرام هو، ان راند ۾ هڪئي ڪا
دلچسپي ڪانه هوندي هئي، جو خسيس هائوزي لاءِ ڪلاڪن جا
ڪلاڪ هڪ هنڌ سڪي ويهڻو پوندو هو، ۽ هر وقت ڪن ڦاڙي
انائوسر ڏانهن ڌيان ڏيڻو پوندو هو ته متان هو ڪو نمبر چوي،
۽ اهو مس ٿي وڃي. پر اندر ٻار ۾ اڪيلي وهڻ کان ٻاهر
ويهي ڪيڏندڙن جي خسيس هائوزي لاءِ هيج ۽ نمبر اچڻ تي
هسٽريا جي مريضن وانگر رڙيون ۽ واڪا ڪرڻ جو مزو ڏسڻ،
زياده دلچسپ هو. انڪري هو هڪ ڪرسي ڏانهن وڌيو ۽ ان
تي وهڻ وارو هو ته کيس پويان ڪنهن سڏ ڪيو. ڪنڌ ورائي ڏٺو
ته پارس کيس سڏي رهي هئي. هنجي دل ٿي ته جيڪر ڏالھس
نه وڃي ۽ سندس سڏ کي ڪو گوش نه ڏئي ۽ ماڻ ڪري
ويهي رهي. پر جڻ ڪو کيس هٿ کان وٺي گهڙڻ لڳو ۽ هو
ڏانهن گهڙيو ويو.

”مس نياز احمد، اوهان مونکي سڏيو ڇا؟“ هن ويجهو وڃي
ڪانئس پڇيو.

”اوهان نٿا ڪيڏو؟“ هوءَ مشڪندي ڪانئس پڇڻ لڳي.

”نه، مونکي هيءَ راند نٿي وٺي.“ ائين چئي هو پوئتي موٽڻ لڳو ته ڀارس هڪدم چيو، ”ته ڀلا مونکي هيلپ ڪيو له.“ هو سندس ڀرسان ويهي رهيو ۽ کيس سمجھائڻ لڳو ته ڪيئن نمبر ڪٽبا وڃبا آهن، ۽ ڪڏهن هائوزي پوري ٿيندي آهي. ايتري ۾ اناٿولسر مائڪ تي اعلان ڪري دٻو ڪٽڪاڻي لمبر ڪيڻ لڳو.

هئا ڀنڊ رن سيون ايند وڻ...

ايت سيون ماءُ وائفس اڃ...

هن ڀارس ڏانهن ڏٺو جا ڪارڊ ۾ اڪيون وجهي نمبر ڪاٺڻ ۾ مشغول هئي. هو ڪرسي کي ٽيڪ ڏئي ڏانهس ٺهاري لڳو. کيس ڏو سان ڏسڻ جو اهڙو ڪڏهن موقع نه مليو هو. هن ڀرپور نظرن سان سندس وڏن وڏن وارن کي ڏٺو جي جوڙي جي شڪل ۾ چڪي ٻڌل هئا ۽ جن سندس پوري ڳچي ۽ ڪنڌ کي قدرتي ڊگهو ڪري وڏي رونق بخشي هئي سندس ڪپڙي تي بچيل سنهڙا سنهڙا وار، جي جوڙي ۾ له اچي سگهيا هئا، پيارا پيارا پٺي لڳا. لوڪٽ بلائوز ڪري، پٺي، اک ۽ پٺ جو گهڻو حصو جارجٽ جي ساڙهي سان ڍڪيل هئڻ جي باوجود، جرڪيو پئي. هنجا گلابي اڌ ڪليل سنهڙا چپ ۽ برمي چمپل جي ٻن پٺين ۾ سهڻا صحت مند پير، هنجي چين کي ڏڪائڻ لڳا.

اناٿولسر دستور موجب لمبر ڪڍي رهيو هو.

پنجو پنجو فٽي فائيو...

لٽل لالي لمبر ٿري.

هن پنهنجي لٽل لالي جي ڪارڊ تي اوچتو نظر وڌي جنهن ۾ اهو لمبر هو، هر ڪٽيل ڪوٺ هو، هن جهڪي ميز تي رکيل ڪارڊ ۾ ان ڪٽيل لمبر ٿري تي آڱر رکي، ۽ هوءَ سندس اشارو سمجي ان نمبر کي ڪٽڻ لاءِ هيٺ جهڪي، ته هن جي نظر ڳچي کان ترڪندي سندس سيني تي پئجي وئي، جو بلائوز جي قيد

کي ڦاڙي ٻاهر نڪرڻ لاءِ آتو هو. اوچتو پارس جي نظر کيس گهوريندي پڪڙي ورتو ۽ مشڪندي چوڻ لڳي، ”اوهان سمورو وقت منهنجي نپاس پئي کڻي آهي، نظر هڻندو ڇا؟“ ائين چئي هو وري ڪارڊ ڏانهن ڏسڻ لڳي.

هو ٿورو مشڪيو ۽ وري ڪنهن گهري سوچ ۾ پنهنجي ويو. سوچيندي سوچيندي هن فيصلو ڪري ورتو ته هو اهاڻي هئي، جنهن جي انتظار ۾ هن شاهده برلي ۽ صوفي احمد جهڙين پيارين چوڪرين کي به، جن هنجي هر جائز ناجائز گهر به پوري کڻي هئي، پنهنجو نه ڪيو هو. هنن کي فقط منزل تائين پهچڻ لاءِ هڪ آرام ۽ ٿڪ پيڇڻ جي سواءِ وڌيڪ اهميت ڪانه ڏني هئي، سندس ئي انتظار ۾ هن پنهنجي مڱيندي سان به لائون ڪونه ڏنيون هيون، جا سندس اوسيڙي ۾ ٻوٽ ويٺي هئي. هن محسوس ڪيو ته پارس بنا زندگي گذارڻ هڪ عذاب آهي، جو هو ڪنهن به حالت ۾ سهڻ لاءِ تيار نه هو. هن ٿورڙيون اکيون ٻوٽي هٿ سان چيو، ”پارس منهنجي هڪ ڳالهه ٻڌ.“

پارس جا ڊگها ڊگها اڀرنگ لڏيا ۽ ڏانهس ڏسڻ لڳي. ”پارس آلو يو... آلو يو مور دين ايني ٿنگ ان دي ورلد.“ هن ڪنڌ هيٺ ڪري چيو. پارس ڪو جواب نه ڏنو ۽ هو وري دل ٻڌي کيس چڻ لڳو: ”پارس ان ڏينهن، مان پهريون ڀيرو توکي ڏٺو ته ائين محسوس ڪيو ته تون ئي اها هستي آهين، جنهن جو مان ورهين کان انتظار ڪري رهيو آهيان ۽ ان انتظار ۾...“

”مسٽر ذوالفقار، ائين، جيئن مان هن نمبر سيون جو ڪيتري وقت کان انتظار ڪري رهيو آهيان.“ هن کلندي پنهنجي ڪارڊ ۾ رهيل نمبر سيون تي آڱر رکي جو چڙو ڪٽجڻ کان رهجي ويو هو.

هو پنهنجي پيار جو مذاق سهي نه سگهيو، هن جون اکيون

آليون ٿي پيون. مان توکي ٻالھون ٿو ٻڌان ھارس، تون سيريس ٿي، هيءُ منھنجي زندگي ۽ موت جو معاملو آھي.“

”اوهان ۽ پيار؟“ ھوءَ طنز سان چوڻ لڳي، ”اوهان ڇا پيار مان ڄاڻو، اھي اوهان جا ڳوڙھا، اھي اوهان جو ٻالھون ٻڌي ھيار جو يقين ڏيارڻ، سڀ ’بوکي‘ آھي.“ ائين چئي ھارس اتان اٿي وڃي پري رضيا سلطان علي سان ويٺي. ھو اکين جي ڪنڊن ۾ آيل ڳوڙھن کي ضبط ڪري آئي. ٻاھر وڃڻ لڳو ته شاھده ٻرني پري کان تڪڙي ڏانھن آئي ۽ کيس چوڻ لڳي، ”مونکي لغت ڏيندين زلفي.“

”نه مونکي ٻئي پاسي وڃڻو آھي.“ ھو کيس رکو جواب ڏئي اچي ڪار ۾ ويٺو.

ان بعد ھن ڪلب وڃڻ صفا بند ڪري ڇڏيو. سمورو وقت پنھنجي گھر ۾ اڪيلو ويٺو ھوندو ھو. سندس سنگتي ماڻي فون ڪندا ھئا ته کين بزي ھجڻ جو بھانو ڪري ٿاري ڇڏيندو ھو. ھر ڪيترا ڏينھن؟ ھڪ ڏينھن سندس دوست اچي وٽس ڪڙڪيا، کيس عجيب حالت ۾ ڏسي حيرت ۾ پئجي ويا.

”ڇا حال آ ڊان زوان.“

”ٺيڪ آھيان.“ ھن ٽڪي ڪل ڪلندي چيو.

”ٺيڪ وري ڪٿي آن، ڀر پيلي پيلي سي رلڪت...“ ڊاڪٽر سليم چوڻ لڳو.

”ڪجهه ئي ڪولھي.“ ھن کين يقين ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي.

”پوءِ ھيءَ حالت ڇو؟“ پروفيسر جيلالي ھن جي وڌيل شيو ۽ ميرن ڪپڙن ڏانھن ڏسي چوڻ لڳو.

”در اصل مونکي ٻن ٽن ڏينھن کان بخار ھو. ائين جو ائين ھنڌ ۾ پيو ھوس.“

ٻيا سڀ اٿي ويا ته سليم ھن کان سموري ڳالھ آھستي آھستي ڪڍي ورتي ۽ چوڻ لڳو، ”مان ھن مان صفتن صفا ڳالھيان؟“

”جيئن وڻي تي تين ڪر، پر مان مرانءِ ٿو.“
 پر ٻئي ڏينهن هو آيو ته اوپاريون لهواريون ڳالهائون ڪرڻ لڳو.
 ”يار هوءَ ته فلرت آهي. توکي نظر ناهي ڪرڻي پوندي.“
 هن سليم جي ان ڳالهه جو ڪو جواب نه ڏنو وري کائڻس
 پڇيائين، ”تو مائٽس ڳالهائين؟“

”ها، پر سندس چر ۾ ئي ڳالهه ڪانه ويني.“
 ”ڇا چيائين؟“

”ڇا چوندي، چيائين ته ڪو ڪلڻ ڳالهائڻ کي غلطي ۾ پيار
 سمجهي ته اها ٿوٽ مٿس ته ڪانه پئي. مطلب ته هن صاف
 جواب ڏنو.“ سليم مجبور ٿي ڪولي ٻڌايو.
 ”هوءَ سچ ته چئي ٿي سليم،“ هو هوريان چوڻ لڳو ”مان شاهه
 برلي کي به اهوئي جواب ڏنو هو.“

هڪ آچر جي صبح جو کيس ڊاڪٽر سليم فون ڪيو ۽ چيو،
 ”ريس تي هلندي؟“
 ”نه يار مان ڪون هلندس.“ هن لٽائيندي چيو.
 ”اڙي سڄي سنگت ٿي هلي.“
 ”ڇڱو.“

”ته جلدي تيار ٿي، اسان تو ڏي اچون ٿا؟“
 ”ڪجهه پئسا ڪٿان ڇا؟“
 ”پلي جي شوق هجيئي.“

ريس ڪورس تي هر عمر جي مردن ۽ زانفن جو هجڻ هو.
 هٿن ۾ فلاسڪ، ڳچي ۾ بائنيڪيولرس — زور شور سان ڳالهائڻ
 ۽ بحث مباحثا. هر ڪنهن کي سيڪون مان چئوڻ ۽ انون جي
 لالچ، ان گوڙ کي رهندو وڌائڻ وارن هاڪرس جون رڙيون ۽
 هوڪا، ”لڪي پورس، لڪي سڪندر، لڪي رستم.“ سليم
 کائڻس پڇيو.

”ڪهڙي گهوڙي تي شرط رکندين؟“

”جنهن تي چوين؟“

”تو اڄوڪي اخبار ۾ ريس جو صفحو ڪونه پڙهيو آ ڇا؟“

”اون هون.“ هن تنهڪر ڪئي.

”تو ڀلا هي پڙه، هن ۾ ڪجهه ٽپ به ڏنل آهن.“

هن سليم کان اخبار وٺي ان ڏينهن ڊڪنڊڙ گهوڙن جا لالا

پڙهيا. هڪ نالو پڙهندي ئي هن اخبار سليم کي واپس ڏني ۽ چيو،

”مان چوٿون نمبر گهوڙي پسند ڪئي آهي.“

”نالو ٻڌاه.“ سليم اخبار ڏسندي چيو.

”پارس.“

سليم هڪدم چرڪ ڀري ڏانهس نهاريو ۽ سامهون بيٺل گهوڙن

مان چوٿين نمبر گهوڙيءَ ڏانهن ڏسندي چيائين. ”تون هاڻي

چتو ٿيندين. ٽڪي جي گهوڙيءَ تي شرط رکندين، جو ان جو

نالو پارس آهي.“

”توڪي گهوڙن جي ڪهڙي خبر، اسان ان معاملي ۾ بنيادي

آهيون. اڄ به اسان وٽ پنجاهه گهوڙا آهن طبعي ۾.“ هن

سليم کي ڦاٽل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

”اڙي اها گهوڙي اڄ ته ڪانه ٿي ڊڪي جو ان جي قابليت

لڪل هجي. اهڙيون مرزِيل گهوڙيون ڪيئن ريس ڪنڊيون.“

”مولڪي اهاڻي وٺي ٿي.“

”ڇڱو ڪهڻا پئسا تو رکين.“

”جيترا ڪيسي ۾ هوندا.“

”ڪيترا پئسا آهن تنهنجي ڪيسي ۾.“

”پنج هزار.“

سليم خار ۾ ڳاڙهو ٿي ويو ۽ ڀرتي بيٺل پروفيسر جيلاني ۽

ڪئپٽن مسعود کي سڏي چيائين، ”هي، هن سنڌ جي مڃنن جي

ڳالهه ٻڌو؟“

”چو چاهي؟“ هو پڇڻ لڳا.
 ”هي خانصاحب، هن چوٿين نمبر گهوڙي تي پنج هزار ٿو شرط رکي، جو ان جو نالو پارس آهي.“
 ”ڪمال ٿو ڪرين!“ هو کيس چوڻ لڳا.
 ”توهان کي چو ٿو سور ٿئي، پئسا توهان جا آهن ڪن منهنجا؟“
 هن کي خار اچي وئي ۽ هڪدم وندو تي پئسا ڏئي ڪوٺڻ وٺي آيو.

جڏهن گهوڙا استارٽنگ پوائنٽ تي بيٺا هئا، جڏهن ريفري نڪاءُ ڪڍي ريس شروع ڪئي هئي، جڏهن هرڪو پنهنجي گهوڙي ڏانهن ڏسندي رڙيون ڪري رهيو هو، تڏهن هو سرنڊو ٻاهر پارڪنگ لات وٽ اچي پهتو هو. هن کي ڄڻ ڪا دلچسپي ڪانه هئي. ڄڻ هو ائين ئي آيو هو. هن هٿ ۾ مروٽيل ڪوٺڻ هيٺ اچلي گاڏي استارٽ ڪئي ۽ پارڪنگ لات مان ڪڍي گهر هليو آيو.

ريس ڪورس تان موٽڻ بعد، هو هيڏانهن هوڏانهن رلي شام جو گهر موٽيو هو ته سندس زبان خشڪيءَ ۾ تارون سان چنبڙي پيئي هئي. هو دروازا پڪڙي پنهنجي اسات ختم ڪرڻ لڳو. جيئن اونداهه پيئي ٿيندي وئي تيئن هن جي اڃ وڌندي پئي وئي. اوچتو اوچتو ڪنهن جي ’ڪورٽ شو‘ جي ڪٽ ڪٽ هن جا ڪيمپ ڪٽڙا ڪري ڇڏيا. هن اکيون ڦوٽاري ڏٺو ته ڪو ٿورو ٻر ٻرو بيٺو هو.

”ڪير آن تون...“ هن رڙ ڪري اٿڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سندس چنگهن ۾ ڪو ست ڪونه هو.
 آونداهه ۾ بيٺل پاڇولي ڪو جواب نه ڏنو.

”مان ٿو چوان ڪير آ تون؟“ هن رهندو ڏاڍيان رڙ ڪري چيو.
 ”رڙيون نه ڪر.“ ڪنهن ڏڪندڙ آواز ۾ چيو ۽ ڪورٽ شو جي ڪٽ ڪٽ سندس ويجهو اچي پهتي، ”مان... مان پارس آهيان.“

هنجي دل کي ڄڻ ڪنهن زور سان مٺ ۾ جهلي قابو ڪيو. هنجو ساھ اڏڙڻ لڳو. هن ڪو جواب نه ڏنو. ڀارس وڌي اچي سندس سيني ۾ منهن لڪايو.

”زلفي مان تنهنجي آهيان، هميشه لاءِ تنهنجي آهيان.“

هوءَ جواب ٻڌڻ لاءِ ٿورو ڇپ ٿي ويئي، هن ڪو جواب نه ڏيندو ڏسي، پاڪر ٻائي سڌڪا پريندي چيو، تنهنجون ڪوڙ ڳالهيون ٻڌيون هئ. چون ٻيا ته تنهنجو پيار ڇڙو به ڏينهن هلندو آهي هڪ ڏينهن هڪ سان، ته ٻيءَ ڏينهن ٻيءَ سان. مونکي توهان پڻ ٿيندو هو ته متان انهن وانگر مون سا به...؟“

هنکان الائي ڇو وري به اکر نه نڪتو هوءَ وري کيس چوڻ لڳي: ”پر اڄ ڪنهن انجام سوچڻ بنا توڏي هلي اُٿي آهيان. وٺي ته هميشه لاءِ پنهنجو ڪرين، يا وٺي ته شاهه ٻرئي ۽ صوفيه وانگر... جيئن تنهنجي مرضي.“

پوءِ ان وقت هنجي اکين جا جهرئا وهي ٻيا ۽ کيس زور سان پاڪر ٻائي چوڻ لڳو، ”ڀارس... ڊارلنگ، مان توهان شادي ڪندس. سڀاڻي ئي.“

ڪراچي ڪلب جي رسپشن هال ۾، جيڪو رنگ برنگي ٻئين سان جرڪيو پئي، گهوت ۽ ڪنوار پهتا ته ان موقع تي آيل بيگمات، جي پنهنجي دين کي لئين مابل جون ڪريون ڏيئي سوسائٽي جي وڏي سمنڊ ۾ ڪنڍيءَ وانگر اچلي ڇڏينديون آهن ۽ پاڻ فشننگ راڊ کي قابو جهلي ويهنديون آهن. گهوت کي ڏسي ڇپ هڻي چٽيا ۽ پنهنجي ڪنوارين دين جي بجاءِ ڪنهن ٻيءَ کي ڪنوار جي حيثيت ۾ ڏسي افسوس جا هٿ هڻي مليائون. بيگم ٻرني اسپورٽنگ اسپرٽ ڏيکاريندي بيگم نياز کي چيو،

”ڪانگريجو ليشنس بيگم نياز.“

”تنهنڪو يو بيگم ٻرني.“ بيگم نياز پنهنجو وڏو وڏو ڀرس لوڏيندي

چوڻ لڳي، ”پر اهو سڄو ڪريڊٽ پارس اٿئي.“
 ”ها مولڪي خبر آهي.“

”اوهان کي ته ڪجهه نه ڏيڻو پيو هوندو،“ بيگم برلي رشڪ مان چيو. هن کي خبر هئي ته تڙ ٽڪڙ جي شادين ۽ لومئرجن ۾ ڪجهه نه ڏيڻو ٻوڏو آهي.

”نه بيگم برلي، اهو به خدا جو شڪر آهي، نه ته اڄڪلهه اهڙا چوڪڙا ته لکن ۾ به نٿا ملن.“ بيگم نياز خوش تي گهوٽ ڏانهن لهاريو جو پنهنجي ڪنوار ڏانهن هر هر اکيون ٽمڪائي ڏسي رهيو هو.

”ٻڌون ٿا ته وڏو امير ماڻهو آهي؟“

”ويري رڄ بيگم برلي، هي افورڊس ٽو پيٽ فائيو ٿائونڊس آن آرڊنري ميسر، بڪاز اٽس نيم واز پارس.“

پوءِ جڏهن بيگم نياز ٻين بيگمات سان ڳالهائڻ لڳي، بيگم برلي پنهنجي ڌي شاهد برلي کي خار ۽ ڏک سان چيو، جا ٻن مهينن کان پنهنجي ’پيريد‘ ڪسڻ تي پريشان هئي، ”پر افسوس ليلي ڊارلنگ، جو تو ۾ اهڙا گتس ڪونهن.“

کے چورنگ

هڪ ٻوياڙيءَ جو جڏهن رئيس شاهنواز خان پنهنجي بنگلي جي ڪشادي اڱڻ ۾ ڪٽ تي لپتو بلگاري حقي مان ڳڙ ۽ تماڪ جون ٿڌيون ۽ مٺيون ڦوڪون پريندي، ڪمدار ڪارون کان سمجهي ڏينهن جي ڪارڪذارين بابت پڇا ڳاڇا ڪري رهيو هو، تڏهن منشي احمد علي، جو تازو ذوالفقار علي خان ڏانهن هڪ وڏي رقم چيلهم سان ٻڌي ويو هو سو سهڪندو اچي واپس وريو. هن رئيس کي پيرن تي هٿ رکي، جيڪا سندس ڪن ۾ ڦوڪ ڏئي، تنهن پنيور کي باهه ڏئي ڇڏي. رئيس جا وارئي ڪڙا ٿي ويا. سندس ڪهاڻيون جاڙيون پروون پنهنجي جاءِ بدلائي هيٺ مٿي ٿي ويون. حقي جو نڙ چپن سان ملڻ جي انتظار ۾ ڪا مهل سندس آڱرين ۾ ڦرندو رهيو. ڪهڙي ڪهڙي مهل کانپوءِ رئيس هڪ بي دلي ڦوڪ پري ۽ نڙ کي ناري ڏانهن اچي اٿي کڙو ٿيو ۽ چڱيءَ طرح بوت پائڻ کانسواءِ بوت کي ڪهڙيندڙ، حاويلي ڏانهن پڳو. اندر گهرواريءَ کي ڏسڻ شرط ئي پري کان چيائين: هي ٻڌه زانفان.

”ڇو خير ته آهي.“ وڏيري جيڪا تازو نند مان آئي هئي، تنهن پورو سارو گوش ڏيندي چيو. هوءَ روز ئي اهڙيون ڳالهون ٻڌندي هئي. ڪنهن نه ڪنهن ڪڙميءَ جي ڪنواري ڌيءَ جو پيڇڻ، ڪو خون ڌاڙو، مڙئي اهڙي قسم جون ڳالهون هونديون هيون رئيس کي ٻڌائڻ لاءِ.

”خبر وري ڪهڙو، چوري ڪاڪ ڪاري ڪري ڇڏي.“ وڏيري ٻت جو ذڪر ٻڌي سمجهي وئي ته رئيس جو اڄوڪو اچڻ خبري ڪو نه هو ۽ ڳالهه اهميت واري هئي. ان ڪري هيڏانهن هوڏانهن ڏسي رئيس کان پڇيائين، ”ڇو ڇا ڪيو اٿئين؟“ ”ڪراچيءَ ۾ منبدم سان نڪاح پڙهيو اٿئين.“

”هتي منيس.“ وڏيريءَ زور سان گوڏن تي پئي هٿ هنيا. هونئن ته وڏيري پٽ جي شادي جو ٻڌي خوش ٿئي ها، جو هوءِ سالن کان ان انتظار ۾ هئي، ته سندس پنهنجي پٽداش ڪنهن پئي پٽداش جي قابل ٿئي. پر هتي ته معاملو ئي ايتو هو. هڪ ته پائس جي ڏيءَ سندس پٽ جي منگ هئي ۽ ٻيو، منڊسون هن کي پاڻ ئي ڪونه هونديون هيون. ڪيترا دفعا جڏهن رئيس صاحبوڪن ۽ منڊسن کي شڪار جون دعوتون ڏنيون هيون، تڏهن هن ماڙي تي چڙهي جافرين وارين درين مان منڊسن کي اوطاق ۾ ٿلندو گهمندو ڏسي عجب ۾ پئجي وئي هئي. منڊس ننڍيون ننڍيون قميصون، سوڙهيون پتلونون، مٿن تي رنگ برنگي ٽوپيون ۽ انهن جي هيٺان ڪڙين تي پهچن وارن، ڊگهن وارن بدران چوڪراڻا وار ۽ مردن سان گهمڻ گهٽڻ ۽ کلڻ ڳالهائڻ، کيس پسند ڪونه آيو هو. هڪ وار رئيس ٻن منڊسن کي اندر حاويلي ۾ وٺي آيو هو ته هن مس مس وڃي کين منهن ڏيکاريو هو. هنکي اهڙو شرم پئي آيو جو چڻ هو هن جهڙيون زانفون ڪونه هيون پر ڪنهن مخالف جنس مان هيون. اهڙيءَ نهن جو خيال ايندي ئي هن کي باهه وٺي وئي پر هن فقط ايترو ئي چيو، ”نه نه، اها ڳالهه ڪوڙي هوندي.“

”ڪوڙي وري ڪيئن، منشي پاڻ ڏسي آيو، ويو هو نه کيس پئسا ڏيڻ؟“ رئيس ڏاڍيان ڪڙڪي سان چيو.

وڏيريءَ کي اها ڳالهه ته سورهن آنا دل ۾ چپي وئي، جو برابر منشي پئسا کڻي ويو هو. پر تڏهن به نڪاح واري ڳالهه تي اعتبار ڪرڻ لاءِ اڃا گهڻي ڳالهه گهربل هئي. سندس خالداڻ ۾ ڪير ستو جتو هو ۽ مڙمس شاهنواز خان، سهرس قيصرخان ۽ انجي پيءُ منجر خان جون ڳالهيون ڪنهن کان ڳجهيون هيون. ماڻيون ته برابر سوٽيون ۽ ماساٽيون ئي هيائون، پر شادي کان اڳ ۽ پوءِ ڇا نه ڪيو هئائون؟ ذوالفقار علي به سندن ئي اولاد

هو. جاء هميشه پيڙهه تي ئي ويندي آهي. موڪلن ۾ ڳوٺ هوندو هو ته حاويلي ۾ ڪم ڪار ڪندڙ جوان ٻانهن سان ڪيچل ڪا ڪائنس ڪجهي ڪانه هوندي هئي. اها ان ٿيڻي ڳالهه ڪانه هئي جو هو شهر ۾، نڪاح پڙهڻ ڪانسواءِ ئي، شادي وارا مزا وٺي سگهي. منشي برابر اکين ڏسي آيو هو پر اکين ڏٺي ڳالهه تي به ويچار ڪرڻ لازمي هو. انڪري وڏيريءَ رڻي جو پلاؤ مٿي تي ٺاهيندي اڪيون هيٺ ڪري چيو، ”نڪاح ڪونه ڪيو هوندائين، ائين مڙيئي...“ زائفان ماڻهو وڌيڪ ڇا ٿئي چئي سگهي.

رئيس به وڏيريءَ جي ’مڙيئي‘ کي سمجهي ويو هو ڪنڌ لوڏي چوڻ لڳو، ”ائين ٻيڻ ڪانه آهي. خود پاڻ منشي سان سڄي ڳالهه سڄي کيس ايلاز ڪيائين ته مونکي اها ڳالهه ڪونه ٻڌائي پر منهنجو منشي، مونکان اهڙيون خون جهڙيون ڳالهيون لڪائيندو؟“ رئيس ٺهه ٺهه وڏيريءَ جي ٿوري گهڻي شڪ کي دور ڪندي چيو ۽ پوءِ ڏانهس ائين تڪڻ لڳو ڄڻ کيس چوندو هجي، ”ائين ٻيڻ هجي ها ته ڪا ايڏي فڪر جي ڳالهه هئي؟“ وڏيري ڳالهه تي اعتبار ڪري سن ۾ پئجي وئي. ويچاريءَ کي پاءُ ۽ پاڇائي جا مهڻا ياد اچڻ لڳا. هوءَ پريشان ٿي وئي ۽ مڙس ڏانهن ڪنڌ کڻي پڇيائين، ”پوءِ؟“

”پوءِ ڇا، بس ائين سمجهه ته ذوالفقار ڄاڻوئي ڪونه هو.“

ٻاهر لوڪر چاڪر منشي احمد علي کي چهار وانگر وٺي ويا هئا. هرڪو ان راز جي معنيٰ ڳولڻ لاءِ بي چين هو، جنهن رئيس کي ڪچهري مان اٿي گهر پڄڻ تي مجبور ڪيو هو. پر منشي احمد علي ڪنهن کي ترين قبل لائڻ نه پئي ڏنو. هر ڪنهن کي پئي جواب ڏنائين، ”ٻڌائڻ جو امر ڪونهي، رئيس ڪانه پاڻ پڇجو.“

ڪمدار بيگ محمد، جنهن کان رئيس تر جيتري ڳالهه به ڪانه رکندي هو، تنهنڪي منشي جي ٽيڳر تي ڏاڍي خار پئي آئي ۽ هن مهڻو ڏيندي کيس چيو، ”ڇڱو منشي تون نه ٻڌاءِ، باقي رئيس اچڻ سان ڳالهه ڪندو.“

ان ئي ڳالهين ۾ هئا جو رئيس موٽي آيو ۽ ٻاهر اڳڻ ۾ ويهڻ بدران اندر ڪوٺي ۾ وڃي ويٺو. منشي ۽ ڪمدار بيگ محمد به سندس ڪيڊ لڳا ويا. ڪٿ تي ويهندي ئي رئيس ڪمدار ڏانهن نهاريندي چيو، ”ڇڱو ٿيو ڪمدار، تون آئين، منشي جو احوال ٻڌ؟“ ”نه سائين،“ ڪمدار منشي ڏانهن وڌائي سان ڏسندي چيو ڇڻ کيس چونڊو هجي، ”ڏٺئي تو اڃا پوءِ پنهنجو مان وڃايو.“

”ڇڱو منشي، تون پيرائتو احوال ٻڌاءِ،“ رئيس منشي کي چيو. منشي دستور موجب منڊ کان احوال شروع ڪيو ته ڪيئن هن سڄي رات گاڏيءَ ۾ اک به ڪانه پوئي هئي متان ڪو بڻي چيلو. سان ٻڌل رقم چوڙي کيس ٺلهو نه ڪري وڃي. ڪيئن صبح جو هو ننڍي رئيس جي بنگلي تي پهتو هو، ته کيس اڪيلو ڏسڻ بجاءِ هڪ مندر صاحب کي به ڏٺو هئائين، جنهنجي هٿن تان اڃان مينديءَ جو رنگ به ڪونه لٽو هو. ڪيئن سندس ڀڄڻ تي ننڍي رئيس جو منهن وڻ وڻ ڪري ويو هو ۽ کيس ايلاز ڪيا هئائين ته اها ڳالهه ڪنهن کي نه ٻڌائي. ايتري ڳالهه ٻڌائي منشي احمد علي، ڪمدار ڏانهن داد طلب نگاهن سان ڏسندي چيو، ”ادا ڪمدار، ڏس نه هيءَ ڳالهه گندڙي جو تنگ ته ڪانه هئي جو ليڙو ڏيانس ته بند ٿي وڃي، هتي ته ٻنپ ڦاٿل هو سو مان ڪيئن پئي لڪايو.“

ڪمدار بيگ محمد، جنهن ننڍي رئيس کي ڪلهن تي گهمايو هو ۽ جيڪو ننڍي رئيس کي ڏاڍو پائيندو هو، تنهنڪي منشي جي ان تڪڙي ڳالهه تي ڏاڍي خار آئي. هنڪي جي اها ڳالهه ڪن پئي ها ته شايد ان تي ڪڪ به رکي ها، پر رئيس جي

سامهون هو منشي کي ڇا پئي چئي مگهيو؟ هن فقط ايترو ئي چيو، ”ها ادا منشي، بابي سان ڪهڙا ڪوڙ.“
 رئيس جنهن کي اهي ڊگهيون ڳالهيون نه پئي وئيون، تنهن منشي کان پڇيو، ”تو ذوالفقار کي اهو ڪوڙ ڇيو ته مون کي اها ڳالهه ڪانه وڻندي.“
 ”سائين مان ڇا چوانس، پاڻ کي نه پئي سمجهيس؟“ منشي جواب ڏنو.

رئيس مات ڪري سوچ ۾ پئجي ويو. ٿوري دير کانپوءِ ڪمدار ييگ محمد منشيءَ کي چيو: حقيقت ۾ هن اها ڳالهه رئيس جي ڪن تي هڻڻ پئي گهري. ”ادا منشي، ننڍو رئيس به مياڻو آهي، جي هٿ هنيو هوندائين ته ڏسي وائيسي ڪنهن خاندان گهراڻي ۾.“ ائين چئي ڪمدار رئيس ڏانهن نهايو جنهن کي اهو ڪهڙو نه وڻيو. نرڙ تي گهنج وجهي هن رهڙ ڏيندي ڪمدار کي چيو، ”ڪهڙا خاندالي آهن وڏن شهرن وارا ڪمدار. تون هروڀرو ذوالفقار جي ڀر وٺندو آهين. هاڻي تنهنجي خير خواهي اها آهي جو تون صلاح ٿو ڏئين ته کيس ان ڳالهه تي ڪجهه به نه چئجي.“
 ”سائين پلا هاڻي هٿن وڌي ڳالهه ڇا ڪري مگهيو؟“
 ”اڙي ته تنهنجي مرضي آهي ته ان چوڪريءَ کي گهر ۾ آڻيان، جنهن کي چادري ته ڇا پر رٿو ڏيئي به مٿي تي ڪونهي.“ رئيس جون اکيون ٽانڊائي والڪر آلا ڇڏڻ لڳيون.

ڪمدار دب کائي مات ٿي ويو. رمز سهي ڪري ويو ته جي هو وڌيڪ هڪ اکر به ننڍي رئيس جي ڀر ڳالهائيندو ته پوءِ عزت جو خير ڪونهي. هوئن به هي معاملو وڌيڪ ڳالهائڻ کان چڙهي ويو هو. هو رئيس کي اها ته صلاح ڪونه ڏئي ها ته ان حوالي ۾، جتي ٺر پکي جو به حڪم ڪونه هو، هڪ اهڙي چوڪريءَ کي آڻي جا منهن اگهاري هئي، هو چپ ڪيو ويٺو رهيو. جهٽ هڪ ڪالپوءِ رئيس ٿڌو ٿيو ته وري به پاڻ اهو

گفتو ڪيائين، ”ڪمدار هاڻي صلاح ڪر ته ڇا ڪيون. رستم خان جو پنهنجي ڌيءَ کي گار ڏني آهي، انجو ڇا ٿيندو؟“

ڪمدار رئيس جي سوال پڇڻ سان ئي سهي ڪري ويو ته رئيس کي ’گار‘ جو ته فڪر ڪڍي هو، پر ڳڻتي ان ملڪيت جي به هئي جنهن جي وارث رستم خان جي نياڻي هئي ۽ جنهن ڪري ئي هن پنهنجي پٽ جو مڱڻون، گهر ۾ پائڻي ۽ هوندي به رستم خان جي نياڻي سان ڪيو هو. ڪمدار رئيس جي ڳڻتي لاهڻ لاءِ چيو، ”سائين، ان جو فڪر نه ڪريو. اها ٿوري ڇڏيندو.“

پر رئيس کي ان چٽڪي عقل تي ڏاڍي خار آئي. هن ڪرڙيون اکيون کڻي ڪمدار کي چيو، ”اڙي ڪيئن ڪري سگهندو پي شادي، اها پڙهيل ڳڙهيل کيس صحي ڏيندي؟ وجهائيندي سڀني کي ڪاٺ ۾.“

ڪمدار بيگ محمد جواب ٻڌي ڇپ ڪري ويو. رئيس جي ڳالهه پوري هئي. حڪومت پي شادي تي بندش وڌي هئي. ڪمدار ويچارِي چٽڪي عقل موجب هڪ صلاح ڪڍي ڦهڪائي هئي ۽ جا ٿاب نه پئي هئي. زمين جي ڪس پڪائي، فصلن جون ڪٽون، ڪاٽڪاڻا فيصلا هجن ها ته هو اهڙي صلاح ڏني ها جيئن منبدي تي ٽڪر، پر هتي ته معاملو ڪائنس چڙهيل هو. هو عقل جون دوڙون هلائي هلائي ٽڪو هو، سومار ڪري رئيس ڏانهن ائين ٽڪڻ لڳو جيئن کيس چونڊو هجي، ’سائين، اسان جون چٽڪيون صلاحون ڪهڙيون بيهنديون. تون ئي پنهنجي وڏي مغز کان ڪم وٺي ڪا سهڻي صلاح ڪڍ.“

رئيس جيڪو ڍڪو سوچ ۾ پئجي ويو هو، سو منشي ۽ ڪمدار کي ماٺ ۾ ڏسي سمجهي ويو ته هو سندس فيصلي جي انتظار ۾ هئا. هن بنادير جي ڪمدار کي چيو، ڪمدار، تون ذوالفقار ڏي وڃ ۽ کيس چئو ته شرا جا ٽي پتر ڏئي هڪدم هيڏي هليو اچي. ٻي صورت ۾ اسان ائين سمجهنداسين ته هو اسان لاءِ مري ويو.“

پن ٽن ڏينهن کانپوءِ ڪمدار بيگ محمد واپس آيو، ته حوالن وٺڻ کان اڳ ئي سندس منهن جي رواق مان ظاهر هو ته کيس ڪهڙو جواب ڀلو پيو هو. هن اشراف به بنا لڪ لڪاءِ جي مختصر لفظن ۾ کولي ٻڌايو، ”سائين ننڍي رئيس جواب ڏنو ته وٺين تان سر جون ستون ڏيون آهن، کين ڇڏي نه ڏبو آهي. وڌيڪ هن خط ۾ لکيو اٿو.“ ائين چئي ڪمدار صدي جي اندرين کيسي مان لفافو ڪڍي رئيس کي ڏنو، جنهن ۾ لکيل هو! ”بعد پيرن ڇمڻ جي عرض ته ڪمدار اوهانجو نياپو ڏنو. جيڪڏهن اوهان حڪم ڏيو ها ته پائڪي ماري ڇڏيان، ته اها منهنجي لاءِ ڏکي ڳالهه ڪانه هئي. پارس منهنجي حياتي آهي ان کانسواءِ جيئن منهنجي وس کان ٻاهر آهي. زياده حد ادب، اوهانجي خاڪاءِ

ذالفقار

رئيس خط پڙهي خار ۾ ڳاڙهو ٿي ويو ۽ خط کي ڇيهڙيون ڪري اڇلي ڇڏيائين. ٿوري دير کانپوءِ الدر حاويلي ڏانهن ويو ته گهر واري کي چيائين، ”ٻڌ ذالفقار جو جواب؟“

”ڇا ٿو چئي؟“

”چئي ٿو ته پارس کي ڪونه ڇڏيندس، جيستائين سري ۾ ساهه آهي.“

”پارس ڇا؟“ وڌيري نه سمجهي سگهي.

”پارس آهي ننهن جو نالو.“

وڌيري ننهن جو نالو ٻڌي عجب ۾ پئجي وئي. سندن خالداڻن ۾ ته پهريون سنڌي سليمي نالا هئا هدايت خاتون، فاطمه، حاجران ۽ جنت. اهي نالا هئا جي گذاري ويل وڏڙين، ڪراڙين، لائين ماسين جا ڦيرائي آيس طور چمندڙ چوڪرين تي رکبا هئا. ان کانپوءِ ٿوري ترقي ٿي هئي ته پارسيءَ جي ڪتابن مان نالا رکبا هئا. مثال طور: زينب النساء. پر ههڙو نالو نه هئو ڪڏهن ٻڌو هو ۽ نه رکيو هو. وڌيريءَ کي پڪ پئجي وئي

تہ سندس پٽ ڪنهن وائڻائي سان نڪاح ڪيو آهي. انڪري هن گهٻرائجي رئيس کان پڇيو، ”مارئي، ڪنهن وائڻائي سان شادي ڪئي آهي ڇا؟“

رئيس ڪي تہ پارس جي معنيٰ جي خبر هئي، جو هن ٻڌو هو تہ پارس ٻاهڙ ڏورانهن جبلن ۾ ڪن ڀاڳ وارن کي ملندو آهي، جنهن جو تاثير اهڙو ٿيندو آهي. جو ڪنهن لوهه کي گسائجي تہ اهو به سون ٿي پوي. هو ڪڻڪ جي کوٽدن ۾ آيل ڪونجن کي ماريندو هو تہ انهنجون گجيون پاڻ کولي هڪ هڪ پٿر جي ذري ڪي آزمائيندو هو، جو هن ٻڌو هو تہ فلاڻي ڪن فلاڻي زميندار کي ڪونج جي گجيءَ مان پارس هٿ آيو هو. رئيس ڪي پارس نالي ٻڌڻ مان ڪو ڪهڻو عجب ڪونه لڳو هو جو، هن ان کان به آور نالا ٻڌا هئا، پر جيئن تہ هنکي ذالفقار تي ڏاڍي ڪاوڙ هئي انڪري هن وڏيريءَ کي به رهندو برغلائڻ هڻي گهريو. هن فقط ايترو جواب ڏنو، ”پيو نه ته پنج وقت نمازڻ سان شادي ڪئي اٿين؟“

وڏيريءَ اهو جواب ٻڌي سوچ ۾ پئجي وئي. منت ڪن کان پوءِ پڇيائين، ”هاڻي ڇا ٿيندو؟“

”ٿيندو وري ڇا، مان سڀان ئي وڃي ٿو سڄي ملڪيت انور علي نالي داخل ڪريان. باقي رهيو رستم خان، ان ڏي تون ۽ مان گچي ۾ ڪپڙو پائي هلي معافي وٺنداسون. رئيس نهه ٻهه جواب ڏنو. وڏيريءَ جي پيرن هيٺان زمين نڪري وئي. انور علي به برابر سندس پٽ ڄاڻو هو، هو تنهن هوندي به ذالفقار علي سندس پهريتي پٽ، ڪٿي جاءِ هئي پري سگهيو. برابر ٻئي سندس اکين جو نور هئا، جي ذوالفقار سڄي اک تہ انور کي اک ۽ جي انور سڄي اک تہ ذوالفقار کي اک، پر ڪو پنهنجي هڪ اک ڪڍائي ڪونه ڇڏيندو آهي. هڪ اک جي سونهن ٻئي اک سان ئي آهي. وڏيريءَ جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا ۽ روڻهار ڪو

ٿي چيو، ”خدا خدا ڪر، ائين ڪيئن ڪندين.“
 رئيس جنهنڪي پنهنجي پٽ تي ڏاڍي خار هئي، تنهن گهر واري
 کي رهڙ ڏئي جواب ڏنو، ”خدا جو قسم، هتي هجي ها ته گولي
 هٿانئس ها. مان اها ڳالهه ڪيئن سهندم ته ابن ڏاڏن جي گڏ
 ملڪيت ۾ سڀاڻي مندر جو پٽ حصيدار ٿئي. اهو به الاڻي ڪنهنجو،

ڪو سچو ڏينهن ذوالفقار، زال تي پهرو ڏيندو؟“
 وڏيريءَ ان وقت ته ڪجهه ڪوٺ ڪڍيو، پر رئيس سمهي رهيو
 ته هڪ ٻانهيءَ کي گهرائي سمجهاين ٿا ته وڃي ڪمدار بيگ محمد
 کي چئي ته جي سڄي عمر جو نيمڪ هڪ گهوڙيءَ ۾ ملهائڻو
 هجي، ته ڪيئن به ڪري رئيس کي ان اند جي گهوڙي تان
 لاهي. ٻئي ڏينهن صبح جو رئيس پنهنجي ڪاغذن جون دستيون
 کڻائي، تعلقي ڏانهن وڃڻ لاءِ تيار ٿي ٻاهر نڪتو ته ڪمدار
 بيگ محمد کيس جيپ ۾ وهڻ وقت هٿ ٻڌي چيو، ”ماڻهن جوالي
 ۾ گهوڙا ۽ پٽ ارڏا ئي سولهندا آهن. گهوڙن جي ارڏائي وڃائي
 راهه تي آڻڻ سوارن جو ڪم آهي ۽ پٽ کي گرائڙي پائي ٿڌي
 سيني سان سمجهائڻ هيءُ جو ڪم آهي.“

”ڪهڙو مطلب آ تنهنجو؟“ رئيس منهن ۾ گهٽجڻ وڃي چيو.
 ”قربان ٿيان، منهنجو مطلب آهي ته هڪوار پاڻ هلي کيس ٿڌي
 سيني سمجهايو، جي نه سمجهي ته پوءِ هوءَ ڪو، هو ميدان.
 کاتو به ڀڳو نٿو وڃي پوءِ به ڦيرائي سگهيو.“

رئيس جيستائين سوچي جواب ڏئي، تيستائين ڪمدار ٽپ ڏئي جيپ
 جي پوئين سيٽ تي ويهي رهيو ۽ رڙ ڪري منشي کي چيائين،
 ”منشي، هي ڪاغذن جون دستيون هٿڪيون ڪري الدر موڪل.
 رئيس ۽ مان ننڍي رئيس ڏي هڪ هڪائي لاءِ ٿا وڃون.“

رئيس شاهنواز ’پارس ڪوٽ‘ جي ڪمپائونڊ الدر قدم رکيو ته
 سندس مٿو ئي چرخ ٿي ويو. حالانڪ هن اها جاءِ اونھاري جي

سڪ لاء پاڻ خريد ڪئي هئي، پر هينئر اندر نئين ڊزائن جي رکيل گل بوتل، وڏي لان، ڪوئي جي نئين رنگ روغن ۽ انجي مٿان ڪارن اڪرن ۾ لکيل نالي 'هارس' سڄو نقشو ئي بدلائي ڇڏيو هو. ڪمدار بيگ محمد جو هي سڀ ڪجهه اڳڀر ڏسي ويو هو، تنهن رئيس کي ٺارڻ لاء چيو، "سائين، جاءِ هميشه وسوڻ گهرندي آهي. هينئر ڏسو، ڪيڏا نه قمار ٿي ويا آهن." رئيس کي دل ۾ ته اهي قمار ڏاڍا وڻيا، پر ڪمدار کي ڪو جواب نه ڏنائين. انٽرلس گيت تي پهچي هن بٿڻ ڊپايو ۽ جنهن دروازو کوليو سو ذوالفقار ئي هو. هيءُ جي رعبدار چهري ۽ ٽالپائن جهڙين اکين کي ڏسي هنجڻا ٽڪ ٽڪ ڪري ويا، پر پاڻ سنڀالي پيرن تي هٿ رکي سندس آجيان ڪئي ۽ اچي ڊرائنگ روم ۾ ويهاريو. رئيس پٽ تي تنگيل وڌين وڌين تصوير ۽ فرش تي وڇايل غالچن کي ڏسندي ذوالفقار کي چيو، "ذوالفقار، مان تنهنجا هي ٺٽ ڏمڻ ڪونه آيو آهيان، پر توسان آخري دفعو ڳالهائڻو اٿم."

ذوالفقار پيءُ جي رعبدار منهن ڏالهن نھاري ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهيو. هن جواب ڏيڻ چاهيو پر ڪائنس هڪ اکر به ڪونه اڪليو. وري به رئيس چيو، "جوئي کي سمجهاء ته مون سان ملڻ نه اچي، نه ته تڪو مله ڪندو سانس. بهتر ته ائين ٿيندو ته کيس چئو ته ٻن ٽن ڪلاڪن لاء پڪين هلي وڃي جو مٿان مان تڪو مٿو ڳالهائڻ."

ذوالفقار دل جهلي جواب ڏنو، "اوهان باها بلاشڪ ڪٿي ڳالهائو، هو صبح کان پڪين وٺي آهي."

تنهن جي صبح کان غير حاضري ٻڌي رئيس جي پهريون دل ته ٿي ته جيڪر پٽ کي چئي، 'پڪين وٺي آهي يا پي هاسي' پر پوءِ هن سوچيو ته تنگ ڀولڻ کي به پيارا آهن، هتي ته سندس اڳيان ذوالفقار هو، انڪري هن فقط ايترو ئي

چيو، ”چڱو ٿيو جو منهنجي اکين تي ڪا به ڏني.“
 ٿوري دير ڇپ ٿي وئي. رٿس سوچڻ لڳو ته مطلب واري ڳالهه کي
 ڪهڙي نموني شروع ڪري ۽ ڪٿان شروع ڪري. هر جڏهن
 رٿس کي خيال آيو ته سائس ڳالهائڻ وارو سندس پٽ ئي هو
 جنهن سان ڪنهن تمهيد جي ضرورت ڪانه هئي تڏهن هن کي
 جلايلي اچي وئي، ”اڙي ڪهڙو فيصلو ڪيو اٿئي.“
 ”مان ڪهڙو فيصلو ڪري ٿو سگهان بابا.“
 ”نيٺ ڪجهه ته بڪ.“

”مان پارس کي ڪونه ڇڏيندس.“
 ”پوءِ انجي نتيجي جي خبر اٿئي.“ رٿس خاڻ مان پڇيو.
 ”ها، ڪمدار ٻڌايو هو.“

”نه، توکي پوري خبر ڪانهي. توکي مان ملڪيت مان ٽڪو
 به ڪونه ڏيندس. هي بنگلو به منهنجو آهي، اهو به خالي ڪرڻو
 پوندو.“ رٿس کولي ٻڌايو.
 ”جيئن حڪم ڪندو تيئن ڪندس.“

رٿس ڪجهه چوڻ به هو ته ايتري ۾ پيري اچي ذوالفقار کي
 ٻڌايو ته ڪليڪٽر صاحب کيس فون تي سڏي رهيو هو.
 ڪليڪٽر جو نالو ٻڌندي ئي رٿس جو تنگ تي تنگ چاڙهيون
 ويٺو هو سو ڪڙو ٿي ويهي رهيو. رٿس بنيادي زميندار ۽
 وڏي حيثيت وارو هو. ضلع جي مختيارڪارن ۽ ڊپٽي سان
 سندس يار ويسي هوندي هئي. هر ڪليڪٽر هميشه آگرا هوندا
 هئا. ڪلاڪن جا ڪلاڪ انتظار ڪرائي پوءِ باريابي جو حڪم
 ڏيندا هئا ۽ وري ٻن منٽن ۾ نشائي ڇڏيندا هئا. ڀڳ ٻڌڻ
 کانپوءِ رٿس جو گهڻن ئي ڪليڪٽرن سان واسطو پيو هو.
 ڪيترن جا نالا به کيس ياد هئا. هڪڙو ٽائٽن هو ٻيو سليڊن
 هو، ٽئين جو نالو هيليناڪس هو ۽ وري ٻوٽ هو جنهن کي
 سڀ پوت سڏيندا هئا. پوءِ به ٿي ڏيسي به آيا هئا، هر سڀ

جا سڀ ڄڻ هڪ ئي سرپرست جي هڪ ئي قالب جا ٺڪتل هئا. سڀني کي اها ئي رکائي اها ئي وڌائي هئي. کين ان رکائي ۽ وڌائي ڪرڻ جو سبب به هو. ڪنهن زميندار کي منٿن ۾ وڏو زميندار يا فقير به ڪري سگهندا هئا. حڪومت سندن لکيو مڃيندي هئي. هر ڪو ڪائون ڪنڊو هو. ايترو ڪنهن يا سبتو ڪنهن، سندن ڪنهن هلال هئي. سندن ڪاٺي کي مڻيو هو. رئيس وڏو پٽ کي هڪ اهڙي ڪليڪٽر سان فون تي ڳالهائڻ لاءِ ويندو ڏسي دل ۾ گهڻو خوش ٿيو. هڪ ڪليڪٽر کيس روبرو گهرائڻ بدران فون تي ٻئي مائٽس ڳالهائيو. رئيس سمجهي ويو ته اهو ڦل فقط انڪري مليو هو جو سندس پٽ اعليٰ تعليم يافتو هو، جي هو پڙهيل نه هجي ها ته هو به صاحب سان به منٿ ملڻ لاءِ ڪلاڪن جا ڪلاڪ انتظار ڪري ها ۽ پوءِ

مس مس کيس باريابي جو حڪم ملي ها. ذوالفقار علي ڪليڪٽر صاحب سان فون تي ڳالهائي موٽي آيو ته رئيس ڪانئس پڇيو، ”ڪهڙي ڪليڪٽر جو فون هو؟“ رئيس جي ٻچن جو مطلب هو ته نالو معلوم ڪري وڃي ڳوٺ ۾ هلائي ته فلاڻي ڪن فلاڻي ڪليڪٽر سان سندس پٽ جي دوستي آهي. اوسي پاسي جي زميندارن ۾ وڏو اثر هئي ها.

”پارس جي پيءُ جو“ ذوالفقار جواب ڏئي ڪنڌ هيٺ ڪري ويهي رهيو. رئيس جي زبان تارون سان چٽڙي وئي. هن جون اڳيون ڦوٽارجي ويون. هن غور سان ذوالفقار ڏانهن ڏٺو، جنهن جو سهرو ڪليڪٽر هو ۽ جيڪو سندس اڳيان ڪنڌ جهڪائي هٿ ٻڌيو ادب سان ويٺو هو.

ايتري ۾ رئيس جي پويان ڪنهن زنالي سنهڙي ڪڙي جي ’ڪٽڪٽ‘ جو آواز آيو. هن ڪنڌ ورائي ڏٺو ته هڪ بنا برقي، بنا پوتي رٿي، وارن ڪٽيل سهڻي چوڪري بيٺي هئي. هن وري ذوالفقار ڏانهن ڏٺو جو اهو مذڪور ڏسي گهٻرائجي ويو هو. رئيس شاهنواز

خان سمجھي ويو ته اها چوڪري بي ڪانه پر سندس ٺنهن پارس هئي. هو ٽپ ڏئي اٿي کڙو ٿيو ۽ کيسي مان پنجن سون جا ٻه لوٽ ڪڍي پارس جي هٿ تي رکيائين جيئن هو پنهنجي ضلع آفيسرن جي ٻارن کي خرچيون ڏيندو هو، ۽ پوءِ پارس جي مٿي کي چمندي چيائين، ”پٽ مولڪي هن قصي جي خبر ڪانه هئي نه ته ائين هٿين خالي نه اچان ها.“

پارس نئين ڪنوار وانگر شرمائي ٺنهن کي ڏندن سان ڪٽڻ لڳي. رئيس وري چيو، ”پٽ پيشڪ تون پارس آهين.“ رئيس مستقبل ڏانهن ڊگهي نظر ڪئي.

پارس ساڙهي جي پلڙ کي انداز سان هر هر ڪلهي تي ٺاهيندي لڏندي لمندي سهري لاءِ چانهه جو انتظام ڪرڻ وٺي ته رئيس ذوالفقار ڏانهن پيار ۽ محبت سان نهاريندي چيو، ”پٽ، مونکي اڄ ئي ڪليڪٽر صاحب سان ملائجاء.“

پوءِ جڏهن رئيس ۽ ڪمدار واپس ڳوٺ لاءِ آسپيا، تڏهن ڪمدار بيگ محمد جنهن اهو سمورو عرصو سرولٽ ڪوآٽر ۾ گذاريو هو ۽ جنهن کي ان سڄي قصي جي خبر ڪانه هئي هئي تنهن رئيس کان پڇيو، ”ڇا ٿيو سائين؟“

پر رئيس ان ڳالهه جو ڪو جواب نه ڏئي، رهندو ڪمدار کان پڇيو، ”خبر اٿئي ڪمدار ته منهنجو سيل ڪير آ؟“

”نه سائين، مونکي ڪهڙي خبر!“

”هتان جو ڪليڪٽر نماز محمد سي ايس پي.“

جيسٽائين ڪمدار بيگ محمد، سي ايس پي جي لفظ کي سمجھي پوءِ ڪواظهار ڪري ته رئيس وري چيو، ”سندس بدلي جو حڪم نڪتو آهي. گهڻو ڪري ٻن ٽن مهينن ۾ پنهنجي ضلعي جي چارج وٺندو.“

گنبریل وارشات

جڏهن انسپيڪٽر دريشائيءَ کي واردات ٿي ٿي ڇار پنج ڏينهن گذري ويا ۽ سندس چاچ مان ڪو ڪڙ تيل ڪونه نڪتو ۽ جڏهن هو پوليسي دستور موجب ايس بي صاحب جي ميسيج جو بهانو ڪندي منزل پتڻ لڳو، تڏهن پر واري لائيندي ۾ وينڻ وڌيڪ مان سرائي رازقڏني کان بي اختيار دالهن لڪري وئي، ”هائوڙي انسپيٽر ڳوٺ بئڪ شاھ!“ وڏيرو اچر جيڪو سرائي جي ڀر ۾ ويٺو هو سو به چڻ سڙيو پيو هو، ”پهر به چئجانءِ، سرائي، هي برٽش وارا ڪو پنهنجي رياستن سان ڀڄي سگهندا.“ ”مينٽر ڪٿي آ شاھ صاحب؟“ وڏيري عمر حقو پاڻ ڏانهن سوريندي ڀڄيو.

”هاڻي ته خير ڀنسن، تي آهي. پر اڄ به لنڊو پهڙن تي سندس ڪنٽرول آهي،“ رازقڏني جواب ڏنو.

هونءَ ته خيرپور رياست جي پوليس کاتي جا سڀ عملدار برجستا ۽ همٿ وارا هئا، پر جيئن انسپيڪٽر غوث بخش شاھ پنهنجو وارو وڃائي ويو، تيئن شل ڪوٽي. منهن ڏوهن جون ته فريادون به داخل نه ڪيون هيون. ائين چڙو دهمان لاءِ پنهنجو دفعدار ۽ اردلي منزل ٺهرائڻ لاءِ موڪلڻ هئا ته چورن کي ڦڙڙي وئي ويندي هئي. چو طرف چوڀول ٿي ويندو هو. جن کي چوريءَ جي جن ڪن به ڪانه هوندي هئي، سي به ٻڌڪا ميڙ ڪيو پيا چورن کي متايندا هئا، ”اڙي انسپيٽر ڳوٺ بئڪ شاھ ٿو اچي. سڪن سان آلا به ڀري ويندا. اڙي ڏير ڀاڄائڻ سان به لڀي ٻولدا آهن، هيءَ ته ٽڪي جي چوري آهي، ڪو ڪهندو ڪونه. هي ڪٻو هٿ ڏاڙهيءَ تي، تنهنجو نالو به ڪونه ڪٿبو.“

اهڙي طرح فريادي جي هڪدم حق رسي ٿي ويندي هئي ۽ انسپيڪٽر صاحب کي به هيڊ ڪوارٽر ۾ ئي مبارڪ ملي ويندي هئي. فريادي پاڻ ٻانهون ٻڌي اچي کيس چوندو هو، ”بس سائين تنهنجي مهرباني.“

کيس ڄاڻ ڪرڻ جو ڪو ڏانءُ هو. آهي آهي ڏوهه، جيڪي حد جا صوبيدار ۽ انسپيڪٽر وڃائي وهندا هئا، ۽ جن جي ۱۷۳ به نڪري ويندي هئي سي به شاهه ان حد تي بدلي ٿي اچڻ بعد، ستن ۾ لهندو هو. واردات تي لهندو هو ته جملي چورن کي پنهنجي اڳيان قطار ۾ بيهاري زيرن زيرن سان گارڊون ڏيندي کين چوندو هو، ”اڙي منهنجو نالو ٻڌو اٿو؟“

سڀ ڪنڌ ڏوٽي هائو ڪندا هئا. هو ڪنهن کان گجهو هو ڀلا! ”ته هڪدم چوري ڏيو. مان ڪڏهن خالي ڪوٺ موٽيو آهيان، ۽ نه ڪڏهن رڪاوٽ تي بار وڌو اٿم.“ هو شهرن کي وڻيندي چوندو هو، ”ڏسو، جي ساڳي چوري نه ملندي ته به اوهانجا مال ماري پيئي چوڻي چوري پرائي. اوهانجي ننگن جي جيڪا بي عزتي ٿيندي سا تنهن کان الڳ. انڪري اشراف ٿيو چوري ڏيو. هاڻي وڃو صبح جو اچي جواب ڏجو.“

صبح جو چوري سڻي سڳي لاءِ اچي سندس اڳيان حاضر ٿيندي هئي ۽ چور انجام مطابق بنا هرج خرچ، ٻانهن لوڏيندا ويندا هئا. پوءِ ڪٿي بالا عملدارن جو ڪيترو ئي زور پوي، اهي چور چالان نه ڪبا هئا. پر هروڀرو ڪو عملدار تن مڻ ڪندو هو ته کيس ڪتو جواب ڏيو هو، ته وڃو جيڪو ٻائي تنهن کي پلي چالان ڪيو. هڪ پيري ڪنهن وڏيري ماڻهو جي چوري ۾ ناظم پاڻ مٿس زور رکيو، ”شاهه جوابدار چالان ڪر.“

”ڪير چالان ڪيان، سائين؟“

”چوريءَ جا چور — جن چوري ڪئي.“

”سائين، ائين سمجهيو ته مان ئي چوري ڪئي هئي.“

قدر شناس ناظم سندس اهو جواب ٻڌي ماٺ ڪري ويو هو. اڳين جڳ جا حاڪم پنهنجن لائق زبردستن جا انگل سهندا هئا. پر جيڪڏهن ڪنهن چور کي مالي مٺي لڳندي هئي، ۽ ساڻس ڪوئو باسیندو هو، ۽ خدا به خير ڪري، اها چوري مٺس ڦاٿي پوندي هئي، ته انجي ڪل به ڪري ويندي هئي. جيترا ڏينهن انسپيڪٽر شاهه ان حد تي هوندو هو ته ان چور کي گهر جي ماني کائڻ ڪوڏ ڏيبي هئي. جي هڪ ڏوهه مان چٽندو هو، ته جيل جي دروازي کان ٻاهر نڪرندو مس هو ته سندس سوار وري ان کي گهلي اچي ٿاڻي ۾ هڻندا هئا، ۽ ان رات ئي رسي ۽ رني سان ۱۰۹ ۾ چالان ٿي ويندو هو. اها انهن لاءِ ڪٿي-ڪوري هئي. هڪڙي چور ته فتويٰ وقت مارجسٽريٽ کي هٿ ٻڌي عرض ڪيو هو، ”سائين مان ڏوهه جو قبولدار آهيان؛ مونکي ڳپل سزا ڏجو.“

”اڙي ڇو ٿو وڌيڪ سزا گهرين؟“ جج مشڪندي پڇيو هو. ”انڪري، سائين، جو هتان چٽندس ته انسپيڪٽر شاهه ڪنهن نه ڪنهن ڏوهه ۾ ناحقي چالان ڪندو ۽ اجائي گيهه ٿيندي، تنهن کان جيل ۾ چڱو آهيان.“

هر جڏهن ملڪ جو ٿرڪو ٿريو ۽ هڪ نئون ايس-پي بدلي ٿي آيو، ته سندس ٿلهي بدن کي ڏسي چيائين، ”تون هڪ رشوت ٽوڪائين. الڪري رٽائر ڪر مان ڪو جوڪو رستي.“ هي مڙس اهڙو لڪڻ سهڻ وارو ڪٿي هو، ۽ هن به اتي جو اتي درخواست اچلي ڏاي ۽ چيو: ”صاحب، پوليس کاتي ۾ مصلي تي نماز نه تون ئي پڙهندو آهين ۽ نه مان، جو ڊاڙ هٿان- اهڙا ٻاڪ جي لپني ته پلي پيا ڳول.“

هن تڙ ٽڪڙ ۾ پنشن ته ورتي، پر کيس ان وقت اهو خيال ڪونه آيو ته لوڪريءَ تان لهڻ بعد ڇا ٿو ٿئي؟ هن سمجهيو هو ته

رتائر ڪرڻ کانپوءِ سندس وقت عزت جو گذرندو، چار ماڻهو
 سلامي هوندا، ۽ جي ڏوهن جون جاچون ڪري نه سگهندو ته به
 جاچ عملدار ۽ ٻيا زميندار زنب ڏوهن جي پيداواري جي طريقن
 تي صلاحون ڪرڻ لاءِ ٻيا وٽس ايندا. مڙيئي وٽس ڪچهريون
 لڳيون ٻيون هونديون، پر جڏهن هن ڏٺو ته جن ماڻهن جي وٽس
 گيهه ٻئي هوندي هئي، تن کيس به آڱريون نرڙ تي رکي سلام
 ڪرڻ جي ضرورت به نٿي سمجهي، ته هن جو هيانءُ ڪاچي ويو،
 سندس وڏي اوطاق، جنهن کي هن اهڙين ڪچهرين لاءِ وڏي
 شوق سان ٺهرايو هو، ۽ جنهن ۾ پنهنجي لاءِ هڪ وڏي آرام
 ڪرسي ۽ ملاقاتين لاءِ ٻه ٻڙن کن موڙ پيا هوندا هئا، سا گهڻو
 ڪري خالي ٻئي هوندي هئي. هو روز شام جو گهران لڪري
 اوطاق ۾ اچي، پنهنجي وڏي آرام ڪرسي تي ويهندو هو ته
 سامهون چٽو سندس پراڻو اردلي ئي ويٺل هوندو هو، سڄو وقت
 چپ پيڪوڙي ماڻ ڪري ويهڻ به هڪ ڏکي ڳالهه هئي، انڪري
 وقت کاتڻ لاءِ هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٻيون ٿينديون
 هيون، جي ڦرندي گهرندي اچي پراڻي وقت جي لڌل ڏوهن ۽
 جاچن تي پيهنديون هيون.

’ڪئين، ڪوڙا خان، هو واطئين وارو ڌاڙو ڪينءَ لڌو هئوسون؟‘
 ’ڪوڙا خان، ناريجن واري خون ۾ جوابدارن کي گهڻي سزا
 آئي هئي؟‘

سندس اردلي ڪوڙو خان، جو ٻيڙيءَ ۾ تهر ٿيل سندس يونيفارم
 ۽ ڪاري ڏنڊڪي وانگر، سندس رعب قاب جي زماني جي آخري
 بچيل نشاني هو، ۽ جنهن جو ان زماني ۾ ڪم پنهنجي صاحب
 جي خدمت ڪرڻ ۽ ننڍن زبردست عملدارن جي ورتل رهن جي
 جاسوسي ڪرڻ سان گڏ، جاچن ۾ جوابدارن جون گوڏيون لهرائي
 سندن پير ڪٽائڻ ۽ ٻه ٽي موچڙا هڻائي ’جهل-جهل‘ ڪري
 جوابدار کي ٻاهر ڪڍي ڏوهه باسائڻ هوندو هو، سو به اهڙين

ڳالهين جي ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ جو شوقين هو. شاه صاحب جي رٿاثر ڪرڻ کانپوءِ هنجي لٽي به ختم ٿي وئي هئي. لوڪري جي زماني ۾ خاص اردلي هئڻ سبب سندس هٿن مان هزار ترڪندا هئا ۽ ڪو خاص حساب ڪتاب ڏيڻو نه ٻوندو هو. ۽ هيئنراندران جي روز رهڻي ڏيڍ جي به حساب وٺڻ واري ڳالهه کيس پسند ڪانه هئي. ان کانسواءِ لوڪريءَ واري زماني ۾ کيس هر موسم ۾ پوليس ڊريسون، نوان بوت ۽ چمپلون به ملنديون رهنديون هيون ۽ هيئنر واقف سپاهين سڙن کان چوڙيل ڪپڙا ۽ بوت وٺڻ لاءِ به کيس سوين نيرا ۽ مهڻا مهڻا ٻوندا هئا. انڪري هنڪي شاه جي پنشن تي لهڻ ڪري، وڏو ڏک هو ۽ هو هميشه پنهنجي دوستن کي چونڊو وتندو هو: ”اڙي ٻڌو! ايس. ٻي. صاحب سائين کي گهرايو هو. کيس چيائين ته ڏوه وڌي ويا آهن پيداواري ڪانه ٿي ٿئي. تون وري اچڻ قبول ڪر ته گورامت سان لکپڙهه ڪيان، پر سائين انڪار ڪري آيو.“

شاه صاحب جڏهين ڏوهن ۽ جاچن جون ڳالهيون ساڻس ڪندو هو، تڏهن ائين محسوس ڪندو هو جڻ سندس صاحب ان ساڳي لوڪريءَ ۾ آهي ۽ هنجي هٿن مان ائين ئي ٿا هزار ترڪن. اهي ڳالهيون ٿوري پر سکي وقت ڪاٺڻ جو هڪ آسان مشغلو هو، ۽ ٻنهي کي پسند هو. ڪوڙي خان ڳالهين ڳالهين ۾ ٻئي پيرا کيس صلاح ڏني هئي ۽ شاه صاحب به سندس صلاح مڃي لڪ چپ ۾ ٻيهر لوڪري تي چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي. هن پنهنجي هٿن سان پنشن جي درخواست لکي جڻ ته ۱۶۴ جي زماني ڏني هئي، جنهنڪي ڪو ٿاڪو لڳڻ ممڪن ڪونه هو. شهر وارن تي اثر وجهڻ لاءِ هن پنهنجي واقف صوبيدارن ۽ انسپيڪٽرن ڏانهن سفارشي چنيون به لکيون هيون، پر اهي سفارشي ماڻهو مٿن ۾ ڌڏڙ وجهرائي پنهنجي هڙون خرچ ڪري ڇڏي آيا هئا ته سندس رهيل اثر کي رهندو لپو ڏئي ڇڏيو هئائون.

هڪ ڏينهن ٽڪي جي قادو ڪاسائي گوشت ڏيندي ڪنهن ڳالهه تي اٽڪي سندس اردلي ڪوڙي خان کي ڪاريون ڏنيون ۽ هن کيس دانهن ڏئي ته شاه صاحب کي چوڇڙي وٺي وٺي.

”اڙي منهنجو به پڙ نه ٿيو پان... ڪي؟“

”هون، توهان جو پڙ هاڻي ڇو ٿيندس! مان سوئر جي پٽ کي چيو ته شاه صاحب آيتو ٽنگرائي ڇڏيندو، پوءِ خبر اٿو ڇا چيائين؟“

”ڇا چيائين؟“

”چيائين بس ايمان مٽندي سو تيل ٿي پوندو.“

ڪوڙي خان به رکڻي ڪانه رکي.

”وڃ هڪدم ٿاڻي تي فرياد ڪر، ۱۰۷ ڪپ ڪم مان بيان ٺاهي ٿو ڏيان.“ شاه کي ٻاهه وٺي وٺي. هڪ ڪاسائي کيس ڳالھو ڏنا هئا. اها ڳالھ سهڻ ڪان ٻاهر هئي.

”اتان به ٿي آيو آهيان“ ڪوڙو خان ڏٺو سان چوڻ لڳو، ”صوبيدار کي ڪهڙي پرواهه، چيائين ته تون وڃ جاچ ڪنداسون. پڇيومانس ته ڪڏهن اچان، چيائين ته اچڻ جو ڪو ضرور ڪونهي.“

”فرياد به ڪونه ورتائين ۱۰۷ م؟“

”روزناسچي م ٿي داخل نه رکيائين، ۱۰۷ ته پري رهيو.“

شاه صاحب چپ پيڪوري چپ ٿي ويو. سڻائو هو، سمجهي ويو ته هينئر چپ چاپ زندگي گذارڻ کانسواءِ ٻيو چارو ڪونه هو. اها ڪرسي جنهن کي هرڪو لوڙي سلام ڪندو هو سا ڪائوس ڪسڪي لڪري وئي هئي. ڪوڙو خان جنهن کي ڪارين جو وڏو سور هو ۽ جو مارڪيٽ ۾ پنهنجي دوستن ڊڙن اڳيان وڏي ڊاڙ هڻي آيو هو تنهن کي ان چپ تي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ هو خار ۾ چوڻ لڳو، ”ڪجهه ته مزو ڏيکاريو ڪتي جي پٽ کي.“

”ڇا ڪيون، ڪوڙا خان!“

”تون انسپيڪٽر آهين توکي سڀ ٻانور آهن.“

”آهيان نه چئ، هوس.“ شاه صاحب کيس فرق سمجهايو، پر ڪوڙو خان

جنهنڪي ان وانگر پتو ئي ڪونه هو، سوا هي فرق ڪٿي ٿو سمجهي هو وري چوڻ لڳو، ”هن شين تي آهين ته ڪهڙي ڳالهه، آهين ته انسپيڪٽر.“

”ڪوڙا، توکي ڪيئن سمجهايان. تون سمجهين ئي ڪونه ٿو،“ شاه صاحب مجبور ٿي ڪنڌ هيٺ ڪري چيو ۽ ٿوري دير سوچڻ بعد هن ڪنڌ مٿي ڪنيو، ”ڇڱو منهنجي هڪ ڳالهه ٻڌ، ۽ ان جو جواب ڏي؟“ ڪوڙو خان ماڻ ڪري ٻڌڻ لاءِ تيار ٿي ويو ۽ شاه صاحب کيس ڳالهه سمجهائڻ لڳو، ”ڏس فرياد داخل ڪندا هئاسون ته چورن کي ڦرڪڻي هوندي هئي، هر جڏهن واردات گذري ويندي هئي ته پوءِ ڪنهنڪي پڻ هوندو هو؟“

”پوءِ پڻ ڇو ٿيندن، سائين.“
”بس ائين سمجهه ته مان به هڪ گذريل واردات آهيان جنهنجو ڪنهن کي پڻ ڪولهي.“

ڪوڙو خان اهي اکر ٻڌي سڀ هئي ماڻ ڪري بيٺو رهيو. شاه صاحب کيس ڪجهه نه ڪچندو ڏسي چڙي ويو، ”اڙي تون جو چوين ٿو ته مولڪي سڀ پاور آهن؛ اهي پاور آهن ڪاٺي؟“ ڪوڙي خان وري به حرام جو اکر ڪڇيو. ائين چپ ڪيو بيٺو رهيو ڄڻ سڪي ويو هجي. شاه صاحب ڏانهس تڪيندي ٿڌو شوڪارو ڀريو ۽ آهستي پيار سان کيس سڏ ڪيائين:
”ڪوڙا خان.“

”جي، سائين.“
”جي ڪنهن ڏوهاري خلاف فرست رپورٽ داخل ڪندا هئاسون ته ڇا ڪندو هو؟“

”سائين، هو يا ته اسان سان منهن ڏئي جان ڇڏائيندو هو يا روپوش ٿي ويندو هو.“
”هاڻ کي به منهن ڏيڻ جي ڪا طاقت ڪانهي ڪوڙا خان. اڄ ته تون ۽ مان به روپوش ٿي وڃون.“

ان ڏينهن اوڙي پاڙي جي لنڊن چوڪرن سندس عجيب هلت ڏسي کليل شروع ڪيو هو ۽ ڪن هوريان ڊپل آواز ۾ مٿس چترن به ڪيون هيون ته به هوائين لنوائي ويو هو جيئن هو پنهنجي زماني ۾ ڪنهن 'اڻ ٻڌڻ جوڳي ڏوه' جي فرياد جي داخلا کان لنوائيڻدو هو. ڪوڙي خان جنهن اهو سمورو لقاءُ ڏٺو پئي، تنهن کان اهو مقرر ڪيل فيصلو وسري ويو ۽ هو خار ۾ چوڻ لڳو، ”چئو ته هاڻي اسانڪي آڱوٺي جيترا چورا به چيڙائيندا. ائين ڪونه ٿيندو.“ ائين چوندي هو هليو ويو ۽ هڪدم اهي جملي چوڪرا کلهي اچي سندس اڳيان ائين بيهاريائين، جيئن ڪنهن زماني ۾ سندس اڳيان جوابدار بيهاريندو هو. شاه صاحب ڪوڙي خان کي ٺارڻ لاءِ چوڪرن کي ڳارين سان رٿي ڇڏيو. ”مادر... پان... توهان سمجهو ٿا ته مان رٿائڻ ڪيو آهي ته مري ويو آهيان. اڙي اڄ به اوهانجي پين ڏاڏن جون ڏاڙهيون پئي تري ڪرڻ جا پاور مولڪي آهن. اڙي ڪيو اٿ ويهه.“ ڪوڙي خان جنهنڪي اهڙا جوش ڏئي ڏينهن ٿي ويا هئا، تنهن جي مٿان ڄڻ ڪوري دلي جو ٿڌو پاڻي پهچي ويو ۽ هڪدم پراڻي جوڻ ۾ اچي هٿ ٻڌي چوڻ لڳو، ”سائين جوابدار قبولدار آهن. اڄ معافي ڏيون، آئينده ائين نه ڪندا.“ ”نه نه هنن کي ائين معافي نه ملندي. ڪٿي اُ نيٽي لڪڻ ته پهريون سندن ڪل لاهيان پوءِ هئين لاکب ۾.“ ”نه، سائين، هنن کي معافي ڏيو. مان سندن ضمانت آهيان.“ ”اڙي تون ضمانت ٿو پئين؟“ ”ها سائين، مان ضمانت آهيان. آئينده چال سڌاريندا.“ ائين چئي ڪوڙي خان ڪن گوچي ڪندڙ چوڪرن کان پهچيو، ”اڙي ضمانت ڪي ته نه مارائيندو نه؟“ چوڪرا جي اهڙيون مخرج سان ڳاريون ٻڌي هيسجي ويا هئا تن ميسٽو منهن ڪري کيس ضمانت پوڻ لاءِ ايلاز ڪيا.

”چڱو وڃو مادر... اڄ توهان کي معافي آهي، پر جي آئينده
 ڪا بد معاشي ڪيو ته پوءِ سر جو خير نه گهرجو.“ شاه صاحب
 گجگوڙ ڪنڊي ڇيو.

ٻئي ڏينهن صبح جو هو هوا خوري لاءِ لکتو ته روڊ تي کيس
 ٿاڻي احمد پور جي حد جو وڏيرو، سرائي رازڌڻو، مليو. هو
 ان ٿاڻي تي ايترو ته گهڻو وقت رهيو هو جو هن کان ان حد
 جي ڪا گجهائي ڪانه هئي. سرائي رازڌڻي سان ته وري سندس
 گهڻي ڊيگهه هئي جو هو سندس هر کيس ۾ ٻن مشيرن مان
 هڪ مشير ته هوندو ئي هوندو هو. انڪري سلام جو جواب
 ڏيئي اڳتي وڌڻ هن لاءِ ڏکي ڳالهه هئي. هن سرائي کان پڇيو.
 ”ڪيئن سرائي، خوش آن نه؟“

”ها سائين، مڙيئي رب جون مهربانيون. اوهان جون دعائون.“
 ”ڪيئن آيو آهين هتي؟“

”سائين، هڪ غريب هاري جي چوري ٿي وئي آهي، انجي
 فرياد داخل ڪرائڻ آيو آهيان.“
 ”اڄ ڪلهه اوهان وٽ ڪير؟“
 ”سائين دريشائي العام الله.“

”اڙي هو مون وارو جمعدار! هنڪي ته جاءِ واردات جو مشير
 نامون به ٺاهڻ ڪونه ايندو آهي.“

”مڙيئي سائين، رب جي جوڙا ڪنهنجي پاڳ سان ڪهڙي
 ريس؟“ سرائي جواب ڏنو. ”اوهان ته سائين خوش آهيو نه؟“
 ”پيا تڳون، سرائي، شاه صاحب جواب ڏنو. هنجي مرضي هئي
 ته جيڪر سرائي سان زمالي جي نا قدريءَ جي شڪايت ڪري.
 ”واه سائين، اوهان ته ائين ڳالهائو ڇڻ ڪو توهان کي نٿو ليکي.“
 ”ليڪن جي ڳالهه ڪانهي، سرائي. ڪراڙو ٿي ويو آهيان.“
 شاه صاحب ڳالهه بدلائي ويو.

”سائين، شينهن ڪي ڪراڙا ٿيندا آهن. مان ڪلهه صبح جو اوهانجي پاڙي مان لنگهيو هوس. اوهانجي ڳار جي ڳڻي هئي هئي. وهيءَ جون سڪون هئي لائون. مان ته ڪڙين تي زور ڏنو. ڪير هئا اهي سائين؟“

شاه صاحب سرائي راز ڏني ڏانهن غور سان ڏٺو جيڪو ان وقت به ائين مرعوب هئي نظر آيو جيئن سندس نوڪري واري زماني ۾. ”ڪلهه صبح، سرائي؟“ شاه صاحب ڪنڌ هيٺ ڪري ائين چيو، جن هو ياد ڪندو هجي ۽ ٿوري دير کانپوءِ هن ڳاٺ مٿي ڪري چيو، ”ها، اهي هتي هستري شينر هئا. سڄو شهر تاراج ڪري ڇڏيو اٿائون. سرائي پنشن تي آهيون ته ڪهڙي ڳالهه ٿي ٿي ته ڪنٽرول رکڻو ٿو پوي.“ شاه صاحب ائين چئي شهر وٺڻ لڳو.

”بيشڪ، سائين، بيشڪ اوهانجو ديهو قائم آهي.“ سرائي ڪنڌ ڌوڻي چوڻ لڳو.

پوءِ جڏهن سرائي کان موڪلائي شاه واپس گهر ڏانهن اچڻ لڳو تڏهن سندس جنگهون، جي اڳ ڪلهيون ايندھون هيون سي ڦڙت ٿي ويون، سندس ڪاري ڏنڊڪي پراڻي دستور موجب بگل هيٺان اچي وئي ۽ سندس ڳاٺ اوچو ٿي ويو. هن اچڻ سان پنهنجي اردليءَ کي چيو.

”حوالدار ڪوڙا خان. انهن چورن وات ڳاڙهن جو دماغ ٽيستاين نه سڌرندي، جيستاين سائين روز ڪاروائي نه ٿيندي. انهنڪي روز گهلي وئي ايندو ڪر.“

ڪوڙو خان، حوالدار جو لفظ ٻڌندي ئي پراڻي جوڻ ۾ اچي ويو ۽ هڪدم ڪڙو ٿي ايس-هي. صاحب جي اردلي کان ايلاز ڪري ورتل ڇڄل لانگ بوت جي ڪڙين کي زور سان ملائي، پراڻي دستور موجب سيلوت هنيو.

نہر ۽ نہر

جيڪڏهن منشي ڪنڀاري مل اسپيشل اوورسيئر جي جوڙيل آفشي سال ۱۹۰۶ع تي نظر وجهي ته ديهه منجر خان ۽ چانڊڪي جي ڀرسان ڪيئي نورپور تي نظر هوندي. ان ڪيئيءَ جي ايراضي ايتري ته وڏي آهي جو سڄو ڏينهن ڀلو وهت ڊوڙائجي ته به رات اڌ ۾ پوي. ٻين ڪيٽين وانگر انجي آبادي به درياھ شاھ تي ٿيندي آهي. جيتوڻيڪ درياھ شاھ مان ڪيترا واھڙ وهي ڪي ڀر ڪي آباد ڪن ٿا، تنهن هوندي به سالوڻ ۾ مهران ڪي موج ايندي آهي ته چو طرف آئل ڪري اڇ ٿئي ويندي آهي. اهي ٻئي ڏينهن ته ماڻهو ڏک سک ۾ ڪاٽين، پر جڏهن ٻئي لهي وڃي ته زمينون ڦندي ڪپه جهڙيون اڇيون ٿيو هون، جو ماڻهو ٻوڪجي اهو به چميو پوي. ڪي ۽ ڪي ۽ ڪي ۽ ڪي ۽ سالن کان دوبرار فصلن ٿيڻ ڪري ٿڪجي هون ۽ منجهن ٻوڪ ليلهاڻي نڪري، پر ڪيئي ۾ هڪ ڪانوڙي هر سان رائي جهڙو ڪچو فصل به مهيني کن ۾ اهڙو ٿي پوي جو خون ڪري ڪئي اڇل، حرام جو ڪنهن کي پتو پوي. ڪڏهن ڪڏهن قسمت سان ڪيئي نه ٻڏي ۽ ارڻ ٿي پوي ته ماڻهو نار چاڙهين ۽ اس ڪاڌل زمينن ۾ جوئر جو فصل اهڙو ڀلو ٿئي جو زميندار جون به ٿسميءَ ۾ ٻليون ڀرجي وڃن. ٻانهن جهڙن ٿلهن کانن جا ڪرا تنهن کان الڳ.

اها ڪيئي ترسفر وقت ايتري ته ننڍي هئي جو هر وي وارن ان ڪي ڀر واري ٻي ڪيئيءَ سان ملائڻ جي سفارش ڪئي هئي پر درياھ جي پاڻيندڙ سبب ان ڪيئي جا دنگ ۽ ڌڙيون پاڻجي ويون ته ان جي مالڪ جو اچي وارو وريو. مڙس پڙهيل ڪڙهيل ۽ لهه لحاظ وارو هو. آفيسرن سان رسايون ڪرڻ سبب اهڙو ڦرڪو ڦري ويو جو سندس ڪيئي اڳ کان چٽوئي پنڄوئي ٿي ويئي.

نيئن ته لشڪر کانسواءِ سلطان ٿيڻ به هڪ مشڪل ڳالهه هئي، ڪري ڪس ڪسرون کائي راج ورهائين؛ ايتري قدر جو هڪ ڳا ضلع جو انگريز حاڪم وٽس شڪار تي آيو هو، ته شاهي نه کان پنهنجي ڳوٺ تائين ڀريا پنج ميل ڪڪائين مڙڪ جي هي طرفن کان ماڻهو ماڻهو ۾ بيهاريو هئائين. اهي سلاميون نندو جڏهن صاحب سندس اوطاق تي پهتو هو، تڏهن جيپ ن لهندي ئي سؤن ماڻهن جي سامهون کيس چيو هئائين: يل ڊن خانصاحب؛ ڏاڍو خوش ٿيو آهي.

مهل ئي صاحب جي ان قدر شناسي جي خبر چؤراڄي ۾ پئجي ۽ هئي، ۽ ان ڏينهن کانپوءِ هو خالص صاحب سڏجڻ لڳو هو.

ريل رات ڪچهري ڪرڻ بعد گهر موٽيو هو ته سندس قدم تڙيا پئي پيا. سندس وڏي گهر واري، عبدالمجيد ماءُ جو بي اهڙي حالت ڏني، ته هن ڊڪي وڃي کيس ٽيڪ ڏني ۽ تي آهستي اچي کيس هنڌ تي سمهاريائين. وڏي اسر جو وري اٿي ته وڏيري پويان پساهه پئي ڪنيا. سندس رڙين هر جا سمورا ڀاتي ڀڳا آيا ۽ هينئر سندس ڪٽ جي چوڌاري زالن کانسواءِ ٻئي جوان جمان پٽ عبدالمجيد ۽ عبدالهادي نا هئا، جن جون اکيون پنهنجي هيءُ جي سڪرات ۾ لڙ چن کي ڏسڻ بعد هڪ ٻئي مان پئي مليون ته انهن ت، ڪيني ۽ ساڙ کانسواءِ ٻيو ڪجهه ڪونه هو.

۽ انجي شاهي ڪوٽ جي ٻريرو ٿي. لئي اوطاق ۾ جيڪا ۾ ڪانڊيرن جي ڦوهارن ۽ هر وقت جي چٽڪار سبب هشت ۽ سياري ۾ کتن جي وچ ۾ وڏي مچ سبب گرم بي هوندي هئي ۽ جنهن ۾ وڏيري جي بلڪاري حقي مان ٿڌو دونهون ڇانيل هوندو هو، مان لڳي پئي هئي، رکي ڪمدار غلام محمد جيڪو پٽ تي ڪٽ جي سيراندي کي

ٽيڪ ڏيو ويٺو هو، تنهن ٻئي وڏيري جي حياتيءَ جون دعائون گهريون. ڪمدار غلام محمد وڏيري جو ننڍي هوندي جو منگتي هو ۽ ڏکڻ مڪن ۽ جهيڙن جهٽن ۾ ساڻس گڏ گذاريو هئائين. وڏيري کي به سندس خدمتن جو قدر هو ۽ سندس ڪا ڳالهه ڪو به موٽائيندو هو. جي هڪ ڳالهه موٽائي به هئائين ته کيس انجو احساس هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ٿڌو شوڪارو پري چوندو هو: ”ڪمدار، تو سچ چيو هو پر ان وقت عشق الڌو ڪري ڇڏيو هو. سوچيو هوم ته لوڙها ٿيڻ واري بدناميءَ کان به ٻول پڙهائي پاڻ تي حلال ڪري ڇڏيان.“

”ها سائين لڳي پروان آ، ڪٿيءَ ڳالهه ڪي جوان ئي لپائيندا آهن.“ ڪمدار به کيس دلداري ڏيندو هو.

ڪمدار جي اڳيان پيل حقو ٽري ويو هو. هن کي رکي رکي راتوڪي ڳالهه ٻئي ياد آئي، جنهنجي ٻڌڻ کانپوءِ وڏيري جو ڦرڪو ڦري ويو هو. هن اها ڳالهه ڪيترن ڏينهن کان سانڍي رکي هئي؛ پر رات ڳالهين ڳالهين ۾ کائڻس نڪري وئي هئي. ٻئي چڻا اڪيلا ويٺا هئا ۽ هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪري رهيا هئا.

”ڪمدار، وهي وئي.“ وڏيري ٿڌو ساھ ڀريو هو.

”ها سائين، ڪماليٽ کي نيٺ زواليت آ.“

”بيشڪ، يار، هاڻي ته ٻانڱان هوترو ٻنڌ به گهوڙي سواري لٽي هجي. لڳ آئين ٿا ساڻا ٿي وڃن جو چڻ سڄو ڏينهن ڪا ڪوڏر هڻي هجي.“ وڏيري ٽڪل آواز ۾ چيو هو.

”بس، سائين، هاڻي هڪ ڳالهه ڪر. واندڪائيءَ ۾ پنهنجي جيئري ئي کانو ڪٿي ورهاست ڪري ڏيون.“

”ٻاٺر چڱا ٿڻا هلن ڇا؟“

”الائي، سائين، ٻرائي دل هرديس آ.“

”ڪمدار، ڪا ڳالهه آ ڇا؟“ وڏيري کي وسوسو ٿي پيو هو.

”ڳاله ته ڪا ڪانهي سائين، ائين تنهنجي آرام لاءِ چيو.“
 ”ڪمدار، توکي سو پيرا چيو اٿم ته مون کان ڪا ڳالهه نه رکندو ڪر.“
 ”ابا، توکان ڳالهه رکڻ حرام آ.“ پوءِ هن کان مهينن جي
 ساڍيل ڳالهه نڪري وئي هئي: ”ڳالهه عین آهي ته عبدالمجيد خان
 جي سريت نوران آهي نه، ان سان عبدالهادي به ٺهڪي ويو آهي.“
 ”گهوڙا! ناحق ٻي شادي ڪيو. ڪمدار هيءَ ڳالهه ته مڙسڻ جا
 ڪنڌ ڪپائيندي،“ وڏيري ٽپ ڏيندي چيو.
 ”سائين خير جي ته وائي ڪيو. الله تنهنجو سر سلامت رکي؛
 ڪجهه ڪونه ٿيندو.“

اڙي اڃا ٿو چئين ڪجهه ڪونه ٿيندو،“ وڏيري رڙ ڪري چيو.
 ”سائين، آهستي ته ڳالههءَ ڪو ٻڌي نه وئي.“
 وڏيرو ڳالهه جي نزاکت کي سهي ڪري ماڻ ڪري ويو.
 گهڻي دير کان پوءِ هن آهستي آهستي ڪنڌ مٿي کنيو ۽
 هوريان چيائين:

”ڪمدار، جوانيءَ ۾ تون گلو ماڇيءَ جي گهر مندو هئين؟“
 ”ها، سائين، وهيءَ ۾ مڙئي هر ڪنهن ٽپ ڏنا.“
 ”ان ساڳي جاءِ تي منهنجي دل به هرڪي هئي. لياپو موڪلڻ
 تي هوس ته ڪنهن تنهنجي ڳالهه ٻڌائي. پوءِ جيتوڻيڪ تون
 ”منهنجو ڪمدار هئين ته به مان ڀاسو ڪري ويس، هي ته سڳا
 ڀائر آهن.“

اهو زمانو پيو هو، هي زمانو پيو آ، سائين.“
 ”بس، ڪمدار، زانو زهير ٿي ويو،“ وڏيري پيرن ۾ ٻوٽ پائيندي
 چيو هو. سندس آواز روڻهارڻو هو.
 وڏيري کي حويلي جي وڏي در تي چڙهي ڪمدار پنهنجي گهر
 موٽيو هو ته ٻانگي اها ڳالهه نه سانڍڻ ڪري ڏاڍي ملالت ڪئي
 هئائين. اڌ رات تائين کيس فڪر ۾ لٽل نه آئي هئي. اسر جي
 مهل پنکي ۾ هو ته وڏير کي نوڪر ٽري جي سڏ تي سندس

حياتي ڇڏائجي وئي هئي ۽ ان وقت کان اوطاق ۾ ڪت جي سيراندي کي اُڪ ڏيو، ٻئي هٿ مٿي تي رکيو ٻئي وڏيري جي حياتيءَ جون دعائون گهرائين. هن مان گڏ ٻيا ڪڙمي ڪڙا به وٺيا هئا. اوچتو سڀني جا ڪن حويليءَ ڏانهن ڪڙا ٿي ويا جتان روج ٻڌڻ ۾ ٻئي آيو. جيئڙين ڪمدار ڪو ماڻهو پڇائي، تيسٿائين حويليءَ مان ٻانهي پڇندي آئي، جنهنجي ڌوڙ لڳل اگهاڙي مٿي ۽ ڇيهڙيون ٿيل چولي سڄو داستان ٻڌائي ڇڏيو.

صبح جو ساڄهر حويليءَ جي شاهي اڱڻ ۾ هشام زائفن جا بيٺا هئا. پٿر جي وچ ۾ وڏي ڪت پيل هئي، جنهن تي ريشم ۽ سوئي اوچڻ هيٺان وڏيرو اڀري نٿو سمهيو پيو هو. ڳوٺ جو ملان حاجي ڪبير رهيو في قرآن جي حساب مان، خوش الحاني ۽ تڪڙائي مان قرآن بخشي رهيو هو:

هي قرآن شريف ڪريم تنهنجو،

خاص مڪي محمد تي،

وسيلو ٻنهي جهانن جو،

واسطي آساني ٿيڻ عذاب سوڙهه قبر جي،

واسطي سوال جواب منڪر نڪير جي،

هن ميت کي ٿو بخشايان،

تون بخشينس.

جڏهن سج مٿي چڙهيو تڏهن ميت کي ٻاهر آندو ويو. جتي به قرآن بخشائڻ کانپوءِ وڏي پٽ عبدالمجيد خان کان اجازت وٺي بعد جنازي نماز پڙهي وئي. الحمد ۾ لاهن کان اڳ ملان آخري پيرو ڪفن سوري منهن ڏيڪاريو ته هر ڪنهن ڏٺو ته شمع وانگر ٻري رهيو هو.

پوءِ جڏهن مٽيءَ جي شيءِ مٿي ۾ رلجي وئي، جڏهن ڪاندي خالي ڪت ۽ خالي اوچڻ جي ڳنڍي ٻڌي واپس موٽي آيا، جڏهن

مڃو راج ڀاڳ رضا الله ۽ ڀڳ ٻڌائڻ لاءِ عبدالمجيد خان اڳيان ويٺو هو. تڏهن ڪمدار جو عبدالهادي خان کي وٺڻ ويو هو سو واپس موٽي آيو ۽ راج ڏانهن منهن ڪري چوڻ لڳو:

”ههڙو انڌير، عبدالهادي خان ٿو چوي ته مان راج کان عذر پنهنجي اوطاق ۾ جدا وٺندس.“

هتي نٿو اچي؟“ عبدالمجيد خان ڪمدار کان پڇيو، جو ڀاءُ جي انتظار ۾ ويٺو هو ۽ اڃا عذر ڪونه ورتو هئائين.

”نه سائين.“

”چو؟“

”چئي ٿو ته دشمن وٽ عذر ڪونه وٺبا آهن.“

ڪمدار ٻڌايو.

”وڃي ڏوڙ هائي، پڙهو قل.“ عبدالمجيد خان کي خار اچي وئي.

”پڻ سائين، اڄ ئي اهڙي وڃوئي ڪيو ته اڳتي الائي ڇا ٿيندو.“

ڪمدار سوچيندي چيو.

اها وڃوئي تڏهن هيڪاري وڌي وئي، جڏهن پورن پندرهن ڏينهن بعد هڪ شام جو حد جي ڪوٽوار، اڱڻ، مختيارڪار صاحب جو نوٽيس ڏئي ڪائس صبحي ورتي. پڙهندي ئي کيس پيرن کان چوٽي تائين باهه وئي وئي. نوٽيس ۾ لکيل هو:

مانوارو وڏيرو عبدالمجيد خان ولد خانصاحب نورمحمد خان زميندار ڪيٽي نورپور تعلقه شڪارپور.

جيئن ته مهربان عبدالهادي خان ولد مرحوم خانصاحب نورمحمد خان زميندار ڪيٽي نورپور اسان کي تاريخ ۱۰-۴-۱۹۰۷ع تي درخواست ڪئي آهي ته هو فوتي خانصاحب نورمحمد خان جي ڇڏيل ملڪيت ۾ اڌ حصي جو وارث آهي ۽ کيس ۸-۸-۸۰ع آئين جي ورهاست ٿي ملي.

انڪري اوهانڪي هدايت ٿي ڪجي ته تاريخ ۲۰-۱۴-۱۰۴۰ع تي پنهنجي ڪيٽيءَ ۾ حاضر رهندا: ٻي صورت ۾ يڪ طرفو فيصلو ڪيو ويندو ۽ پوءِ ڪو عذر پڻ ۾ نه ايندو. هي اوهانجي سڌ لاءِ لکيو ويو.

بحڪم مختيارڪار صاحب تعلقو لب درياءَ. مدار غلام محمد، جو سندس پٽن وٺو هو، سو نوٽيس پڙهڻ تي سندس لڙڻ تي ڀوندڙ ڪهنجن مان سهي ڪري ويو ته ڳالهه مڙهي ڳري هئي. موڙو سيريندي ويجهو اچي ڪانسن اٿين، ”ڇا جو نوٽيس آ ٻاڏ؟“

مختيارڪار نوٽيس ڏٺو آهي ته ويهين تاريخ عبدالهادي جي پي جي ورهاست ڪندو، ”عبدالمجيد خان آهستي ڇيو. ٿو ٿيو، ڀلي اچي.“

ٿو ٿيو؟ ”عبدالمجيد خان رڙ ڪري ڇيو.“

ار جو ٻوٽ ٿي سڪي ويو ۽ ماٺ ڪري ويهي رهيو. ڊپر کانپوءِ عبدالمجيد خان ڪنڌ مٿي ڪنيو ۽ ڪمدار ڇيو: ”مان مختيارڪار کي چونڊس ته هو ٻي نڪاو ۽ سندس ڪو حق ڪونهي. ڀلي ڏٺي ڪو سندس فائدي ن.“

ملڪيت لاءِ پنهنجي مرحيات پيءُ تي ايڏو ڳلا جو هو ڏيندين، ليکرا ”ڪمدار پهريون کيس نرمائي سان و پر پوءِ کيس اوچتو جهجڪي اچي وئي: ”ائين ڪونه مان بيان ڏيندس.“

المجيد خان کي پنهنجي فوٽي پيءُ جي عزت جو خيال پنهنجي ڪمدار جي راڄن ۾ اڪثريت ياد آئي، هو ان تي لهي ويو، نرمائي سان ڪمدار کي چيائين: ”معاف ڪمدار، ائين خار ۾ چئي ويس. تون پاڻ ئي ٻڌاءِ ڇو جڏهن باپي جي ٻني به ڪانه سڪي آهي، کيس

اها درخواست ڏيڻ واجب هئي؟“
 ”اهو برابر سندس ڏوهه آهي پر هاڻي جيئن ٿيو آهي تيئن
 ئي ڪبو.“

جيتوڻيڪ ويهين تاريخ مختيارڪار، عبدالهادي وٽ ئي منزل ڪئي،
 جو هو انجي ئي درخواست تي آيو هو، پر جڏهن هو وٽس
 ويو، تڏهن مختيارڪار لائيندي کان ڏهه ٻنڊرهن قدم ٻاهر نڪري
 سندس آڇيان ڪئي. ورهاست وقت به سندس وڏائپ جو لحاظ
 رکندي کيس ڀڳ ۾ وڌيڪ حصو ڏنائين. پوءِ جيتوڻيڪ هو
 زماني سازي طور مختيارڪار سان ڪلي ڳالهائي رهيو هو پر
 تنهن هوندي به سندس اندر ۾ باهه ڀري بيٺي هئي. هڪ ڀيرو
 ته کيس خيال آيو ته مختيارڪار کي چنڊ ڪيئي ۽ زمين جي
 ورهاست کان انڪار ڪري پر هن ڪمدار جو لحاظ رکيو
 جنهن مختيارڪار جي اچڻ کان اڳ، کيس سمجهايو هو:
 ”نينگر، حاڪم فيل مست آهي ۽ سائن مقابلو ڪرڻ ڪنهن به
 حالت ۾ چڱو ڪونه آهي.“

جيڪڏهن عبدالمجيد خان نوران جي لڏڻ جا سالاها نه ٻڌي
 ها ته اهو ڳالهه مان ڳالهوڙو شايد نه ٿئي ها. لڏڻ واري ڳالهه
 به ڪمدار کيس ٻڌائڻ نه هئي گهري، پر سندس تيز مزاج جو
 خيال ڪندي صرف ايترو چيائين! ”سائين صديق وارا لڏيا
 ٿا وڃن.“

”هان، ڪاڏي؟“ وڏيري کان چرڪ نڪري ويو.
 ”عبدالهادي خان پنهنجي ڪيٽي ۾ نئون ڳوٺ ٻڌايو آهي
 نه، اتي.“

”وڃي جهلين.“ وڏيري تيزي سان چيو.
 ويڇاري ڪمدار ان حڪم کان اڳ ئي پنهنجي وسان ڪونه
 گهٽايو هو. هو ٻئي ڀيرا نوران جي گهر ويو هو ۽ کيس ان

فيصلي جو آڳو پڇو سوچڻ لاءِ چيو هئائين پر هن تري تيل لائڻ ڪو نه ڏٺو هو. ان هولدي به وڏيري جي حڪم جي پوئواري خاطر هو وري نوران جي گهر ويو ۽ ويندي ئي کيس دڙڪو ڏنائين: ”نوران، وڏيري وڏي لياهو ڏلو ائين ته تون نه لڏ.“

”چاچا، هاڻي ڪيئن مڙبو. صبح جو ڳاڏيون اينديون.“
 ڪمدار کي خار اچي وئي. هن کيس ڪولي ٻڌايو:
 ”نوران، تون عبدالمجيد کي ڇڏي وري عبدالهادي تي اثر رکيا آهن. سا ڳالهه تنهنجي لڏڻ کانپوءِ ڪانه لکندي. وڏو ڪلم ٿي پوندو.“

”ڪير ٿو ائين چوي!“ نوران پهريون ڀاڱي ڪئي.
 ”مان ٿو چوان: ڪيانه چا پتا هٿڙا؟“

”چڱو جي آهيان ته آهيان، ڪنهنجي پرواه ڪونهيم.“
 حالانڪ ڪمدار وري به وڏيري کي سموري حقيقت ڪو نه ٻڌائي ۽ کيس صرف ايترو چيائين ته، لتا مڙن. پر تنهن هولدي به ان ڪوڙ جو ڪو خاص فائدو ڪو نه پيو، جو ان ئي ڏينهن سومهڻيءَ جو جڏهن وڏيرو پنهنجي سر نوران کي پرچائڻ پئي ويو، تڏهن در تپڻ کان اڳ کيس عبدالهادي دٻڏو ٿيو، جنهن جي مشڪ جيڪا کيس ڏسندي پيدا ٿي، تنهن کيس بي وڪ الڌر ڪڍڻ ڪا نه ڏني. هو اتان ئي واپس موٽيو ۽ ايندي ئي ڪمدار کي چيائين:
 ”صديق وارن کي چو ته هن مهل جو هن مهل ٽپڙ ڪن.“

پورا پنج ڏينهن عبدالمجيد خان حويليءَ کان ٻاهر ڪو نه اڪتو. هن نوران لاءِ پئي سوچيو، جنهن جو قد مانجهانداڙيءَ وانگر سٺو ۽ ڊگهو هو، جنهن جو رنگ جوئر جي اڻي وانگر پورو ۽ ڳاڙهو هو. جنهن جون اکيون ڪجل بنا به ڪاريون هيون، جنهنجا چپ لاليءَ بنان به ڳاڙها هئا، جنهن جون چاٽيون چوليءَ جي

ٽيڪ ڪا اسواءِ به هندوڪش جبل جون ٻه جاڙيون چوٽيون هيون،
۽ جنهنجو آواز اهڙو مٿو ۽ سريلو هو چڻ وڏي اسر مهل ڪنهن
لار ۾ ٻڌل ڏاند جون ٽليون پيون وڃن.

منيد منيد ۾ هن کيس لاپارو ڪندي ڏٺو هو ته سندس قدم اڳتي
وڌڻ کان پڙ ڪڍي پينا هئا. هن محسوس ڪيو هو ته ڪڏڪ
جون ٽيليون جن کي مٺ ۾ جهلي، هن ڏاڻو هئي وهايو سي
ڪسڻ لاءِ پاڻ نوڙي سندس هٿن ۾ هڻي آيون. ٻئي تي ٻيئي کيس
ڳپل مهل ٿي وئي هئي ۽ اوسي پاسي لاپارو ڪندڙ ماڻهو کيس
عجب ۽ حيرت سان نهارڻ لڳا هئا ته هو لاچار اڳتي وڌيو هو،
۽ پويان ايندڙ عرضي ڪارائي کي چيو هئائين:

”اهو ماڻهو ڪينءُ ٿو پائين عرضي؟“

”واھ ساڻين، اهڙين جو بچو ڀلو.“

”پوءِ؟“

پوءِ جي خبر ڪراڙي لالان کي هئي، جنهن روا لاهي، مٿون
ميڙون ڪري اوران جهڙي پٿر کي پاڻي ڪيو، ته پهرين
دفعي ته هن تريون ئي ٿي هنيون هيون ۽ چيو هو، ”ماسي
لالان، آهي به قادو، ته نه لاهي به قادو. وڏيري کي چؤ ته
مولڪان پاسو ڪري لنگهي.“

”نپاڳي، ڪدڙ جي لت کان هاڻيءَ جي لت چڱي اٿئي، گهر ڀري
ڇڏيندئي،“ ڪراڙي لالان، جا اهڙين ڳالهين ۾ پڙ هڻي تنهن
کيس سمجهائيندي چيو هو.

پوءِ جڏهن وڏيرو پهرين انجام سان هڪ اونداهي رات جو وٽس
ويو هو ته هو اڳڀر ئي سندس اوسيڙي ۾ آڀي بيٺي هئي ۽
کيس ايندي ڏسي چيو هئائين، ”ايتريون ديريون ڪيون آهن وڏيرا.“
هينئر عبدالهادي خان اڳين وراهست واري مذاق ڦهليل ڏسي، کيس
پاڙيو سمجهندي، وري کانئس نوران ڪسي ويو هو ۽ ساڻس اهڙي
سلهه ڪئي هئائين، جنهن جو ڀلو وٺڻ لازمي هو.

اها هڪ اونداھي رات هئي، جڏهن سرخيءَ جهڙي اصل گهوڙي، عبدالهادي جهڙي شھسوار جو لاشو کڻي ڳوٺ نڪتي. ماڻھن کي ڏندين اُگريون لڳي ويون جو عبدالهادي جهڙو سوار جو جڙ گهرڙين کي هڪ ئي هنئي ۾ ڪاهي سڌو ڪندو هو ۽ جو رڪيب مٿان رپيو رکي اهڙو پختو ٿي ويهندو هو جو مجال رپيو ڪري، تنهنجو رڪيب ۾ ڦاسي ڪرڻ ۽ مٽڪو پڇائڻ اعتبار جو ڪي ڳالهه ڪانه ٿي لڳي. انهن شڪ ڪندڙن مان ٻن پتين جو ته شڪ ان وقت ئي لهي ويو، جڏهن عبدالمجيد خان ڀاءُ جي لاشي جو ٻڌي پيرين مٿي اگهاڙو اچي ڀاءُ جي مٿان ڪريو ۽ پار ڪڍي روئڻ لڳو. باقي ٽين پتي جنهنجو مکي عبدالهادي جو ڪمدار هو، سو صبح جو ساجهر گهوڙيءَ جا آيتا پيرا کڻائي واردات ڏسڻ ويو هو، پر ڪانئس اک ڪنهن شينائي پروج جي رين پڪرين جي ڏن لنگهڻ سبب پيرا ٻهي ويا هئا.

البت عبدالهادي جي فوتيءَ کان ٻه ڏينهن پوءِ جڏهن هرڪو اڃا پٿر تي ويٺو هو ۽ رواج موجب مٿي ڌو ٻه ڪانه ٿي هئي، تڏهن عبدالمجيد خان جي هڪ حڪم سندس پنهنجي ڪمدار جي دل ۾ اٽڪ شڪ ۽ گمان وجهي ڇڏيا. هن حڪم موجب، ڪيئي ٿورپور جو چاهي نقشو کڻي سندس اڳيان ميز تي کولي رکيو ته سراسر اڌ کي ڳاڙهو رنگ آيل ڏسي وڌيري ڪمدار کان پڇيو، ”هي پاسو ڇو ڳاڙهو آ؟“

”مختيارڪار جي ورهاست موجب هي پاسو اسانکي مليل آهي ۽ انکي رنگ ڏنل آهي، بقايا اچو پاسو عبدالهادي خان جو آهي، ڪمدار اڳر سان ڪيس نقشي جون ليڪون سمجهائيندي چيو.

”عبدالهادي جو ٽيون ڳوٺ ٻڌايو هو ۽ جتي صديق وارا وڃي ويٺا آهن، اها جاءِ ڪٿي آ؟“ وڌيري نقشي کي غور سان ڏسندي چيو.

”هيءَ چوڪڙي نئين ڳوٺ جي آهي، سنهن اڪرن ۾ لائينون به

لکيل اٿو، ”ڪمدار نقشي ۾ هڪ جاءِ تي اُگر رکي. ان جاءِ تي ڪو رنگ ڏنل ڪونه هو.

”پر هينئر ته سموري ڪيٽي پنهنجي ٿي ل، هو ڇو نه سڄي نقشي کي رنگ ڏئي ڳاڙهو ڪجي.“ ائين چوندي وڏيري ست ڏٺي ڪوٽ مان پينسل ڪڍي ۽ پهريون ڳوٺ واري چوڪنڊي ٽڪر کي ڳاڙهو ڪرڻ لڳو. ڪمدار حيرت مان ڪنڌ مٿي ڪٽي وڏيري ڏانهن ڏٺو، جنهنجو منهن به خوشيءَ ۾، پينسل جي ڳاڙهي رنگ وانگر، ڳاڙهو ٿي ويو هو.

گپ

جيتوڻيڪ اڄ سندس گهوڙي کي نوان زريءَ جا سنج پيل هئا ۽ سندس پشوري گاڏي تازو نڪل ٿيڻ سبب چلڪي هئي، پر تنهن هوندي به جڏهن هو پنهنجي ’هنج ڪلياڻ بور‘ کي دڙڪي ڪاهيندو اسٽان تي پهتو ته ڪنهن به اکر ڪونه ڪڍيو. هڪوار سڀني پنهنجو ڪنڌ مٿي ضرور کنيو پر ان دم ئي سڀني پنهنجي ڪنڌن کي ائين ڌاري ڇڏيو، جن کين ديد ئي ڪانه هئي. حالانڪ هڪ هفتو کن اڳ هو چڙي هائيلي دمبجي وٺي آيو هو ته سڀ کيس ورائي ويا هئا.

”رئيس هي دمبجي ڪٿان ٺهرايو؟“ امبلج گهوڙي واري ڪائرس پڇيو هو.

”آهي سودو رئيس، گهڻو آتر ڏيان؟“ خميسي، جنهنجو ڏلتو ئي سودا ڪرڻ هو، پنهنجي عادت کان مجبور ٿي کيس چيو هو. ”ڪلا ٿي خميسا، ههڙن بادشاهه وهڻ کي شون هارائي ڪي ڪسيون آهن.“ جيسين هو جواب ڏي، تيسين رسولي بور کي ٺپڪي هڻي خميسي کي جواب ڏنو هو.

گاڏي ٻڌڻ کان اڳ، هن پنهنجي واڙي ۾ گهوڙي کي ڪرڪرو هڻي هنيو ته نورو مڏي وارو وٽس لنگهي آيو هو، ۽ کيس ان ’ٻڏي‘ جي پيرائتي ڳالهه ڪري ٻڌائي هئائين. پر هن ٽهڪ ڏيندي لوري کي چيو هو. ”نورا، جڏهن هي بور اسٽان تي پهچندو ته اهي نوتل هائهي ڊهي پوندا.“

”خير ڏسجي، پر گهڻو ڪري ته ڪو ڪول ڳالهائيندو. اها سڄي ڳالهه شهيد جي روضي ۾ سما قسمي تي ٿيل آهي.“

”هن خارزيءَ واري ڌر ته برابر ڪول ڳالهائيندي، پر ٻين جي گهرن ۾ ته ادا مان به ڪول گهڙيو آهيان.“ هنکي ڪاوڙ اچي وئي هئي.

گاڏي بيهاري رينون ٽيڪ ۾ ٻڌي هن چؤطرف لهاريو، سڀئي موجود هئا، سواءِ زوار ۽ هن خارزيءَ دينوءَ جي. هن محسوس ڪيو ته سڀ کانس لٽائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. سندس اچڻ کالپوءِ هرڪو ڪنهن ل ڪنهن ڪار ڪي لڳي ويو هو. پيا ته ٺهيو هر خير و. رسولو جن عمر ۾ پنهنجي منهن تي به ٻاڻيءَ جو چنڊو ل هنيو هو، تن به پنهنجي گهوڙن جا منهن ٻڌي توتا. هو به ڏند پيڪوڙي گاڏي تان لهي انگوچي سان پکن ۽ پيرن کي اگهن لڳو. اگهندي اگهندي اوچتو هن رڙ ڪئي ”آهي سودو خميسا جوت ئي جوت تي، ڳالهائي وڃي شاه سان.“

خميسي چرڪ پري ڏانهس لهاريو پر ڪچيائين اکر ڪول ۽ ل وري شاه ٿي کيس ڪو جواب ڏنو. جنهنڪي سودي وقت امين مقرر ڪيو ويندو هو، ۽ جو ٻنهي ڌرين سان انگوچي هينان آڱرين ۾ ڳالهائي ڪار وجهي تازو هڻندو هو. هو به پنهنجي منڊر ڇاپ کي اگهن ۾ مصروف رهيو. خميسي ۽ شاه جي وڏائي ڏسي هنڪي باه وٺي وئي. هن کي هڪ هٿي ته خميسو ته خميسو، پر سڀ ڀڳا ايندا. هو جڏهن به پوڳن ٿي پوڳن ۾ بور ڪي وڪڻڻ جو خيال ڪندو هو تڏهن سڀ وٽس ڀڳا ايندا هئا ۽ کيس چوندا هئا! ”رئيس، بور ڪي وڪڻڻ جو خيال دل ۾ به ڪندين ته الله ڪول بخشيندو. ههڙا وهت دشمن تي داغ آهن.“

هن خار ۾ ٻيڙي دکائي سوٽو ٿي مس هنيو ته زوار به ڀر واري بنشڪ تي اچي سواري لائي. هاسينگر کان پاڙو وٺي هن گاڏي اچي سندس ڀرسان بيهاري.

”لڳئي ڪا چڱڙ سواري زوار،“ هن زوار کان مرڪندي پڇيو. ٻين جي پيٽ ۾ زوار سان سندس گهاٽي منڪت هئي. هو ان ڏنڌي ۾ جهڙس ئي جهونو هو. پر زوار به پنهنجي وڏن شهپرن کي الڳوئي ۽ هٿ جي بڪي سان مٿي ڪندي سندس سوال جو جواب ڏيڻ ضروري نه سمجهيو. هونئن اهو ساڳيو زوار، ڇڻ

ڪا سواءِ ئي، سڄي ڏينهن جي ڪتا کيس ٻڌائيندو هو ۽ چوندو هو،
 ”يار رئيس، پائينگرن وٽ به چلڪڻي شيءِ جو اگهه ڪهڻو اٿئي،
 سڄو ڏينهن رڙيون ڪندي نڙي تي سڪي وڃي ته مس ٿي ڪا
 سواري لڳي، وري پاڙو ڏيندو به ڪير ڪير سان.“

”نه ڪيو رزق جي خدمت ته اهڙا حال ڇو نه ٿيندا! سڄو
 ڏينهن بوراڪن کي وهائي وهائي وڃي مڪان ۾ جمنين تي
 ويهو. پوءِ وهڻ جو ڪير سماءُ ڪري؟“ هو پهريون سندس
 لاک لاهي پوءِ وري کيس سمجهائون ڏيندو، ”اڙي ڪجهه
 گهوڙي جي خدمت ڪر. پنهنجي هٿن سان گاهه ٻاڻي ڏينديس
 ته سهيني ڳن ۾ مک پئي ترڪندس.“

”ها هار، چئين ته سچ ٿو، پر اڄ روپيو به ڪن ته ڏيارجان.
 مولا عليءَ جو قسم، رڳو به ٺڪريون پيون آهن گيدي ۾.“ زوار
 ميسٽو منهن ڪري کيسي مان به چاندي جا روپيا ڪڍي کيس
 ڏيکاريندو هو.

پر اڄ اهو ئي زوار، پنهنجي پراڻي ٽالگي تي مپ هنيون ائين
 سڻيو ويٺو هو. ڄڻ هن ديڳ دنيا جي لڏي هئي. رئيس ’آخ‘
 ڪري، سڀني ڏانهن نفرت سان ٺهاريندي، زور سان ’ٿو‘
 ڪري کانگهارو ڪڍيو. سندس منهن تي مرڪ اچي وئي، ڄڻ
 اهو کانگهارو سڀني جي منهن ۾ لڳو هجي، ۽ پوءِ هودي ۾
 لڳل ڪهنٽي کي پيرن سان وڄائڻ لڳو.

تن ٽن ٽن ٽن، ڪهنٽي جي آواز ۾، هو اهو زسائو ياد ڪرڻ
 لڳو، جن ڏينهن ۾ هن بگي گهوڙو وهائڻ شروع ڪيو هو.
 انهن ڏينهن ۾ ڪل به چار بگيون هيون. غريب غربو ته بگي
 تي پير به ڪونه رکندو هو. پوءِ جيئن شهر وڌندو ويو تيئن
 بگيون به وڌنديون ويون. جيڪو به گهر کان پئي رڻو تنهن
 پئي گاڏي گهوڙو ورتو. ان زماني ۾ ڪيترا وات ڳاڙها ڇوڪرا
 جنکي رينن جهلڻ جي به پٽ ڪانه هئي، بگيون وهائڻ لڳا.

جاتي گڏ ٿين تاتي ڪل ٺڌوليون ۽ ڪچا پوک. هنڪي اهي
 ڳالهون ناپسند هيون، انڪري هو سدائين کين سمجهائيندو هو.
 پر هڪ ڏينهن اهو سمجهائڻ سندس پنهنجي ڳچي ۾ پئجي ويو.
 ان ڏينهن هو گاڏي اسٽان تي چڏي پر واري هوٽل ۾ چانهه
 جو ڪوپ پيئڻ ويو هو. جڏهن واپس موٽي آيو ته ڏسي،
 سندس ميت تي ڪو ساوا ساوا متيرا رکي، ساڻس جٺ ڪري
 ويو هو. هو يڪدم گاڏي تان لهي رکڻ وارن جي پيڻ ماءُ
 کي ڪاريون ڏيڻ لڳو. پر اهي سڀ رهندو ڏند ڪڍي ڪلڻ
 لڳا. جيئن ته منيد کان وٺي هنجڻا ڪهوڙا گاڏيون ۽ ٻيا ٿڌ
 ٿڌڙي چڱي سونهري سان هوندا هئا، انڪري هنجو سڀني تي
 ڪنٽول هوندو هو، ۽ ڪنهن کي اهڙي پوک ڪرڻ جي حسرت
 ڪانه ٿيندي هئي. اهڙي جٺ تي ماڻ ڪري ويهڻ، جن ٻين
 کي به هاسڪار رستو ڏيکارڻو هو، انڪري ان انگوئي جيترن
 چوڪرن جو هٿ مارڻ لاءِ، هن نيٽي لڪڻ ڪٽي ان پارٽيءَ
 جي مکيه دينوءَ کي چيو هو، ”دينو اهي چرچا پوک انهن سان
 ڪر جيڪو تنهنجا سهي. مونکي خار آئي ته رت ڪڍي
 ڇڏيندو مان.“

”ڪهڙا چرچا ڇاڇا؟“ دينو مرڪڻ لڳو.
 ”آون، هو پنهنجا بابا جو رڪيءَ منهنجي ميت تي.“ هن کان
 خار ۾ گت وهڻ لڳي.
 ”اهي ته متيرا آهن ڇاڇا. تون متيري تي چڙندو آن ڇا؟“
 دينوءَ کي رهندو مزو پئي آيو.
 ”بس ڪر لنڊا. وري اها ٿڌ ٿڌ. آئينده اهو پوک ٿيو ته سر
 جو خير نه گهرجانءِ.“ هو پنهنجي گاڏي ڏانهن موٽندي شاهه
 کي چوڻ لڳو! ”شاهه، هنڪي سمجهاءِ، متان پوءِ پڇتائين.“
 ”مان ڇا کين سمجهايان. تون به جيترو چڙندين اوترو چڙائيندهءِ،“
 شاهه به مرڪڻ لڳو.

”نہ مون مان ڪو ڪيچل نہ ڪري. منهنجي رت ڦرندي دير ڪانه ٿيندي.“ هن خار ۾ ڪنڌ لوڏيندي چيو.

پر پوءِ ته رهندو سندن پيگهي مڇي وئي. نہ مهل نہ موقع، جاتي ملن تاتي چيڙو. استيشن کان ايندي يا ويندي، جڏهن بگين جون قطارون پاسينگرن سان ڀريون هڪ ٻئي جي ڪپ اينديون هيون، تڏهن لنگهندي هرڪو ڪيس چيڙائيندو هو. اها ڳالهه برابر هئي ته هو به سندن پيڻ ماءُ ڪوڙ ڇڏيندو هو پر تنهن هوندي به دل ۾، اها ڳالهه ڪيس خراب لڳندي هئي. انجو اثر خراب پوڻ لڳو هو. هن محسوس ڪيو هو پر ڪيترا معتبر پاسينگر جي اڳ سندس بگي تي ئي چڙهندا هئا، ڪانس پاسو ڪرڻ لڳا هئا. ڪيترا رونشي ڪوڏيا پاسينگر وري ٻڌ سڌ تي بگي وارن وانگر، ڪيس چيڙائڻ به لڳا هئا. ان ڏهاڙي هو هڪ ڏسڻي وائسڻي معتبر ڪي ڪنيو شهر ٻئي آيو. رستي ڪي ڪشادو ۽ خالي ڏسي هن به ’پور‘ ڪي ڍر ڏني هئي اڪين مان جنسي پاڻي ٻئي وهيو ته اوچتو اهو پاسينگر ڪانس پڇي ويٺو، ”رئيس تون متيري تي ڇو چڙندو آهين!“ رئيس ڪي چڻ چوچڙي اچي وئي. هن خار ۾ ڏانهس ائين گهوريو چڻ ڪيس ڪچو کائي ڇڏيندو. سندس دل گهريو ته جيڪر هنڪي به اهي ٽسريون، زيرن زيرن مان ٻڌائي، پر ڪو خيال ڪري هن پشي ڏني ڪيس جواب ڏنو ”ارمان آ صاحب، تون به لوئين وارا سوال ٿو پڇين.“

هن ٻئي پيرا دينو ۽ سندس سنگت ڪي ٿڌي سيني سان ممجهائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر حرام جو هو مڙيا. جيئن پوءِ ٿيڻ پيا به کين پاسو وٺائڻ لڳا هئا. پوءِ تنهن ڏينهن سندس وس کان ڳالهه نڪري وئي ۽ هو ٿو فوجداري ۾ هليو ويو، ان ڏينهن صبح کان سندس مٿو ڦريل هو. هو روز صبح جو گهوڙي ڪي ڪرڪرو هڻي تيار ڪرڻ بعد، ليرن پاڻي ڪري پوءِ گاڏي ٻڌندو هو. ان ڏينهن گهوڙي ڪي جوڻڻ لاءِ تيار ڪري، گهر

آيو ته جوئس اڃا ان وقت اٿو هتي ڳوهيو. خار ۾ ويڄاري ڪي
 ٻئي چنبا هئي لنگهن تي گاڏي ٻڌي ٻاهر نڪتو، ته کيس سواري
 ملي وئي، ڀريا ٻه ڪلاڪ هاسينگرڪي هيڏي هوڏي گهمائڻ بعد
 جو کيس هڪ روپيو مليو ته مٿي کان پيرن تائين سڙي ويو.
 باهه ۾ هئسا روڊ تي اچي هو اسٽان تي آيو ۽ اڃا پگهر به نه
 سڪايو هئائين، ته هن ٻارتي پنهنجا پوک وري شروع ڪري
 ڏنا هئا.

”يار دينو، منهنجو ته ٻڪ ۾ ساهه ٿو نڪري هل ته ٻئي گرهه
 کائي اچون،“ امين مرڪندي دينو کي چيو.
 ”تون ڀر ڀلي کائي آءُ. مان ته جهٽ ڪن ٿي مٿين جي ڀاڄي
 سان ڀو ڪري آيو آهيان،“ دينو رئيس ڏانهن لهاريندي ڪلندي
 جواب ڏنو.

سڄي سنگت ۾ ڪوڪرو مچي ويو. رئيس کي باهه وٺي وئي ۽
 هن رڙ ڪري چيو، ”ڪتا ٻڪ بند ڪر.“
 ”ڇاچا مان توهان ڪو ڳالهائڻ ٿو،“ دينو ائين ڪلندي جواب ڏنو.
 ”تنهنجي اڇوڪي سڄ ۾ لاک نه لاهرايم ته مان ٻروچ مون
 ناهيان پر تنهنجو تخم آهيان.“ ائين چئي رئيس گهوڙي کي
 ڇاٻڪ هڻي گاڏي کي اسٽان مان ڪڍي فوجداري ڏانهن هليو
 ويو. هن در وٽ پهچندي ئي مٿي تان انگوچو لاهي فوجدار
 جي پيرن ۾ اچليو هو.

”فوجدار، تون به ٻروچ آهين ۽ مان به ٻروچ آهيان. من ٻروچڪي
 تي نظر ڪري منهنجو داد ڪرين. دينو ڪهڙي رن جو پٽ
 آهي جو هڪ ٻروچ کي ’ننانون‘ جو نالو ڪڍي ڇيڙائي،“ هن
 روئڻهارڪو ٿي چيو هو ۽ فوجدار هڪدم دينو کي گهرائي کيس
 گڏهه والگر ڪٽي بيگر ۾ سندس بگي ماري جاچ ۾ هليو ويو
 هو. پوءِ جڏهن شام جو دير سان دينو موٽي آيو هو، ۽ سڀني
 کي پاڻسان ٿيل واردات جو ٻڌايو هئائين، تڏهن سڀني شهيد

جي روضي ۾ قسما قسما تي اها ٻڌي ڪئي هئي ڇا ته ٺهيو
پر زوار به وٺڻ جو نه هو. ڇي:

”رئيس دينوءَ کي ماءُ پيڻ تي ڪاريون ڏيندو هو ته به اسان
ڪجهه ڪونه ڪڇيو. هينئر رئيس ايڏي ’مگر‘ وارو ٿي ويو جو
پنهنجي ڪرت واري کي فوجداري ۾ مارائي ۽ بيگر وهائي!“
”رئيس لقمان هلندين،“ هڪ پاسينگر ويجهو اچي سندس خيالن
جو سلسلو ٽوڙي ڇڏيو.

”ها بابل ڇو نه هليو،“ رئيس سڀني ڏانهن نفرت سان ٺهاري پندي
بگي استان مان ڪڍي ۽ پاسينگر کي وهاري رينن کي ساهه
ڏئي ته گهوڙو ڪنن وٽان ڏوڙ ورائڻ لڳو.

ٻئي ڏينهن به ٽانگو وهائيندي صبح کان شام تائين ڪيس ڪو
نه ڪو بگي وارو مليو. هر نه ڪنهن هن سان ڳالهائڻ به نه
ڪنهن ڪو گتو لفظ ڪڍيو. ڇا ته ٺهيو خود دينو سڄي ڏينهن
۾ ڪيترا ڀيرا دوبدو ٿيو هو پر ڪيس ڏسندي ئي پري کان بگي
روڊ تان لاهي ٻئي ڇڏيائين. هن کان اڳ هو عام طور ان
جاء تي بيهڻ کان لهرائيندو هو جتي دينو يا سندس سنگت پيٺل
هوندي هئي، پر ٻئي ڏينهن هو هاسڪار ٻئي ڀيرا مندن وچير
بيٺو هو. هن مرقعو ٻئي تارڙيو ته پلي ڪو سائس پوڪ ڪري
ته هو فوجدار کي دانهن ڏئي انکي به رنڌ ڏياري. هر ڪيس
اهڙو وجهه ڪونه مليو. سڀني جا وات سڪي ويا هئا. شام جو
گهوڙي کولڻ وقت نورو وٽس آيو ته هن وڏا وڏا ٽهڪ ڏيندي
نوري کي چيو:

”نورا سگهڙن سچ چيو اٿئي ته سنڌ کلي سان ٻڌل آهي. ڏس
ڪيئن نه ٻن موچڙن ۾ گر ڪري ڇڏيا اٿم.“

”اها ڳالهه ته برابر آ، پر رئيس توکي به سڄو ڏينهن ڪنهن
سان ڳالهائڻ کانسواءِ مزو اچي ٿو؟“

”مزو؟“ ان کان وڌيڪ هو الاجي ڇو ڪجهه نه چئي سگهيو. البت ٿڻن ڏينهن جي شام جو جڏهن ’ايڪسپريس‘ جون سواريون لاهي سڀ اسٽان تي بيٺا هئا ۽ ائين چپ چاپ لڳي پئي هئي تڏهن رئيس جي ڪنن تي، صاحبزادي ٽرنفڪ جي سپاهي، جو آواز پيو. هو دينو ڪي چئي رهيو هو، ”هل دينو، توکي فوجدار صاحب گهرايو آهي.“

رئيس ٿيڏي اک مان دينو ڏانهن لهاريو جو ميسٽون منهن ڪري بگي، اسٽان مان ڪڍي رهيو هو سڀ چپ چاپ هئا. هر ڪنهن کي خبر هئي ته هن وقت دينو ڪي پيگر ڪالسواء پيو ڇا جو سڏ هو.

اوچتو رئيس پنهنجي ڏور ڪي زور مان مٽڪو ڏلو ۽ رڙ ڪري چيو: ”صاحبزادا، وڃي پنهنجي باپي فوجدار کي چؤ ته دين محمد ڪونه ايندو، کيس اهو به سمجهائي ڇڏ ته اسان بگي وارا پاڻ ۾ وڙهون، يا پرچون تنهن ۾ هنجو ربيع يا خريف.“ صاحبزادو، ٽرنفڪ جو سپاهي، عجب ۽ خار مان ڏانهس گهوريندي پوئتي وريو ۽ رئيس سڀني ڏانهن پيار سان لهاريندي، هودي ۾ لڳل گهٽي وڃائڻ لڳو.

ڪٺي آڱڻ

وڏيري نور محمد خان جي ڌيءَ رات اوچتو بيمار ٿي پئي هئي، سو ڳوٺ جون زائفون ڀڄڻ آيون هيس. لينگري سوڙ ۾ ويڙهي سيڙهي سمهي پئي هئي. ڪي زائفون مٿن کان ڪي پيرانڌيءَ کان وٺيون هيس، ۽ ڪن کيس زور پئي ڏنا، ته ايتري ۾ هتي نوران لڪا ڏيندي اچي لڪتي. چيلهه تي هٿ رکي، زائفن ڏي منهن ڪري چيائين، ”ڀيو ٻڌو!“

”ڇا؟“ ٻن ٽن زائفن جي وات مان لڪتو.

”زينب ڪي ٻوليس ٻڌي ويئي!“

”هان!“ زائفن جا وات ڦاٽي ويا. ٻيلا ٻيلا ڏند ڏيکاريون ڏيڻ لڳا. وڏيري جي ڌيءَ جا اکي ٽي ٻيلي ٿي ويئي هئي، تنهن جو وپتر رت ڇڏي ويو. ويڄاريءَ سوڙ ڪي ڇڪي کڻي مٿان وڌو. ان کان اڳ ته ڪا زائفان، هتيءَ لوران کان ان جو سبب ڀڄي، نانيءَ حاجل ناس جي دٻلي ورت مان ڪڍي ان کي اڱر سان ٺڪائيندي ڀڄيو، ”ڇو؟“ ان ڇو، تي سڀني پنهنجون اکيون کڻي هتي لوران ۾ ڪٻايون. وڏيري جي ڌيءَ به سوڙ ۾ چُر ٻُر ڪئي — هن کي به شايد سبب ٻڌڻ لاءِ آلت مائڻ هئي.

”حرامي ٻار ڄائو هوس، ڪوڏر مان ڪڍ کڻي هوريائين هتي، ته ڪنهن مڙسالوءَ ڏسي ورتس ۽ وڃي ٿاڻي ۾ رهپو ڪيائين.“

ائين چپ ٿي ويئي، ڄڻ ڪو راکاس گهمي ويو. وڏيري جي ڌيءَ به ڇرڻ ڇرڻ ڇڏي ڏٺو، صفا ٻنڊ ٻوڏ ٿي ويئي وري به شابس ناليءَ حاجل کي، جنهن ناس جي چپتي ڪن لڪ ڪي ڏيئي، پنهنجي هوش کي جاءِ ڪيو. ڪٿ تي سري جاءِ ڪيائين!

”اُءُ، لوران، هٿ ويهه، سڄي ڳالهه پيرائتي ڪري ٻڌاء.“

”نه ماسي، ويهڻ جي واند ڪانهي، ڪاهه تي ٿي وڃان.“ هتيءَ نوران وڌائي ڪئي.

”گهڙي ته ويه، چوري!“ مٿيائيءَ پنهنجيءَ عينڪ جا ڌاڳا ٺاهيا. باقيءَ نوران به هاڻي ڳالهه کي چڱيءَ طرح ٻڌائڻ کان سواءِ وڃڻ واجب نه سمجهيو، سو ويهي رهي.

”ڇا ٻڌايانءِ، ماسي،“ باقيءَ نوران ڳالهه کي لائڊ سان شروع ڪيو: ”جماندار اهڙي مار ڏنيس، جو منهنجي توبه... چُنڊائي چُنڊا پُٽيائينس!“

”ڇو نه ماريندس جماندار، اهڙو ڪم ته ڪسبائين کان به نه هجي!“ صفوران اندر جو ساڙ ڪڍيو.

”هر ماڻي اها به بدنامي، اوڙي پاڙي وارا ٻڌي ڇا چوندا!“ نالي حاجل چيو.

”ڀلا اڳي گهٽ بدنامي هئي ڇا؟ ڪاڻي رهي نصرپور، ڪاڻي رهي خميسي جي وانڍا. سڀني کي ته سندس افعالن جي خبر هئي مٿيائيءَ ڳالهه کي ٽيڪ ڏني.

مٿيائيءَ جي ڳالهه سورهن آڻا سچ هئي. تر هر گهڻو ڪري سڀني کي سندس افعالن جي ڄاڻ هئي. ڀلا ڳوٺ جو ڪهڙو ڳيرو جوان هن کان بچيل هو. هن جنهن مان به هڪ حرف ڳالهايو، يا چڙي اک ملائي، ته چنڊر جي رڪارڊ مصداق ان جي منهن ۾ صفائي ٿي ويندي هئي؛ ۽ پوءِ اهو همرام پنهنجن مائٽن کان ميلي جي بهاني کڄ ڏوڪڙ وٺي، يا هيءُ کان چوريءَ پنهنجي ان جي ٻار مان ڪجهه حصو ڪلومل جي حوالي ڪري، هر جي ائين به نه ڀڳو ته پر واري ڳوٺ مان ڪنهن جي وڃڻ ڊگهي ٻڌي مهاديءَ واري کي اڌ قيمت ۾ ڏيئي، شهر ۾ هن لاءِ شبن مليل جا گهگهرا ۽ ملائي جون سٿون سڙائيندو نظر ايندو هو. اهي سوکڙيون عطر ۾ ٻڌل ساڻي ڳاڙهي ريشمي رومال ۾ ٻڌي، زينب ڏي موڪليون هيون؛ ۽ ان جي جواب ۾، ’چنڊ لٽي‘ يا ’ڪڪڙن جي پهرئين دس وقت‘ ملڻ جو

انجام ايندو هو. پوءِ اهي ملاقاتون ايستائين پيون هلنديون هيون، جيستائين ان همراھ جي پيءُ کي پنهنجي ٻار ۾ ڪوٽ نظر نه ايندي هئي، يا ان ڏيکي وڃي جو مالڪ ڏور سڌو ڪري ٻاڪو وٺي، همراھ جي گهر جو در نه اچي جهليندو هو. زينب جي مٿي پيءُ ماءُ کي شدمد سان ڪاريون ڏيئي، اها چٽي ڀري هئي، ان همراھ جي، جي شادي ٿيل هوندي هئي، ته جوئس جا مهڻائي کيس هميشه لاءِ توبه ڪرائي ڇڏيندا هئا، نه ته پيءُ حالت ۾ پير منل شاھ سائين. کي ميٽر ڪري ان همراھ لاءِ برادر مان سنگ وٺيو هو. ٻن ٽن هفتن اندر ان گهر مان شادي جا لاڏا پڻجڻ ۾ ايندا هئا. همراھ ٽئين ۽ ٽنڊيءَ ڪنوار کي هٿ ڪري خوش ٿي ويندو هو. ۽ زينب ان کان اُمر وٺي ڪنهن ٻئي ڳيرو جوان کي پاڻ ڏي ساهيندي هئي. ائين تعداد وڌندو رهيو، وڏيري جي وڏي ڪمدار ابوب ته هڪ ڏينهن ’لور مٺي‘ جو قسم کڻي چيو هو ته ڳوٺ ۾ ٻن ٽن گهرن کان سواءِ ڪو اهڙو گهر بچيل ڪونه هو جو زينب جي مرڻ بعد سندس جنازي کي ڪلهو ڏيئي سگهي. اها ڳالهه ٻڌي زينب کي جيڪو شرم آيو، اهو ته خير، رهندو پنهنجي ساهيڙيءَ ڪريمت کي، جا ٿورين گهڻين ڀارين پاڻ جهڙي هيس. ڏند ٽيڙي چيو هئائين، ”اميد آ الله ۾ ته اهي به ٽي گهر به نه ڇڏينديس!“ سندس بدچاليءَ ڪري ڳوٺ جي ڪنوارين ۽ جوان زانفن کي سندس گهر وڃڻ نه پري رهيو، پر ساڻس ڳالهائڻ جي به منع ڪيل هئي. جي اتفاق سان گاهه ڪندي يا ٻلي پٽيندي ڪنهن چوڪري جو روح ست ڏيندو هو، ساڻس به حرف ڳالهائيندي هئي، ۽ خدا به ڪري خير، جي اها خبر ان چوڪري جي ڪنهن وڏي ڀاتي کي ٻولي هئي، ته گهڙي کن ان گهر ۾ پرڙت ٻڌو هو، ۽ چوڪري کيسيون ڪري توبه ڪندي هئي. ويچارا مائٽ به ايترو خيال چوند ڪن؟ ڪريمت

جو مثال سندس اڳيان هو. زينب سان ساهيڙپ رکڻ کان اڳ هو ڏاڍي شريف چوڪري هئي، مجال جو ڪنهن مرد ماڻهوءَ سان اک ڪٽي ڳالهائي؛ پر جڏهن کان زينب جي صحبت ۾ آئي ته ڪري خراب ٿي پئي. اهڙيءَ ڳالهه کان پوءِ ڳوٺ جي ٻرين مڙمن کي نانگ ته ڪوٺ ڪاڌو هو جو پنهنجين جوان جمان زائفن کي زينب ڏانهن وڃڻ ڏين!

زينب عمر جي آڌ، رنگ جي سائوري هئي. سندس چپ مساک هڻڻ ڪري هميشه ڳاڙها نظر ايندا هئا. پنجن ٻارن جي ماءُ هئي. چار ته پنهنجن نالن سان سڏبا هئا، پر پنجون ’منڊو منڊو‘ ڪري سڏبو هو. ان ويچار کي به الله منڊو ڪيو پر زينب ڪيو. ڳالهه ٿي هيئن، ته راند کيڏندي پنهني هڪ يتيم چوڪري کي مار ڏئي. اهو چوڪر روئندو وٽس ويو ۽ کيس دانهن ڏنائين. ٻارن جي فطرت، گهڙيءَ ۾ ٻرڻ. ڀلا ان ۾ ڪهڙو قياس ٿو نهي؟ پر هن پنهنجي کي اچي ڏنڊن سان ورتو. ڪي ڏک رحمان کي ڏک شيطاني، وري ٻار جو به ڪهڙو قوت... لڳي جو چوري کي اولو ڏک، ته جنگهه سڄي هٿ ٿي وئي. ڪنير ڏاڍيون لڳيون ٻڌيون پر جنگهه ڪانه نهي، چوڪر هميشه لاءِ منڊو ٿي ويو. سندس ٻارن جا رنگ به عجيب هئا. ڪي پورا باه جهڙا، ته ڪي ڪارا ٺڪر. انهن ٻارن جي نسل بابت هوءَ ڪڏهن ڪڏهن ڪريمت کي ٻڌائيندي هئي. مثال طور، جڏهن کيس ٻريل ڄاڻو هو ته ڪريمت ڪائس ٻچڻ آئي هئي. چوڪري کي ڏسي چيو هئائين، ”چوري، ٻٽ ته واه جو چٽو اٿئي.“ زينب ڪلندي جواب ڏنو هو، ”چون، سهڻو هوندو، پٽس به ته سهڻو آهي!“ ۽ پوءِ ڪريمت کي ڪن ۾ ٻڌايو هئائين ته صديق سان رستي رکڻ بعد سهڻي اندر ٿي کيس ٻٽ ٿيو هو. ڪريمت کي اها ڳالهه دل سان لڳي هئي، جو صديق ڳرڻ جي ٺاهوڪن جوانن مان هڪ هو.

اهڙي طرح، کيس فريده ڄاڻو ته هن ڪريمت کي چيو هو، ”مڙئي ليک لکيل هو، ادي ڪريمت، نه ته امين ڪو منهنجو هيسي جيسي هو! هي چورو به ان تي ويو آهي.“ وري منهن بچڙو ڪري، پر ۾ سمهيل فريده کي ڏسي چيو هئائين، ”رنگ ته ڇڏ، جو مان به سالوري آهيان، پر منهن جي تختي ۽ چنجهين اکين کي تڪي ڏسينس ته سود امين آهي!“ ڪريمت ٿوري دير چوڪري کي تڪي چيو هو، ”هائوڙي، برابر، تر به ماري امين مان نه لاڻو اٿس!“ ڪريمت جو جواب ٻڌي، زينب پڇڪ ڪري زمين تي ٿڪ اچلائي هئي. ڪريمت کي خبر هئي ته زينب اها ٿڪ زمين تي نه پر حقيقت ۾ امين جي زال صفوران جي منهن تي اچلائي آهي، جو هوءَ ان وقت زينب سان گڏ هئي، جڏهن صفوران زينب کي پنهنجي ڪوهيءَ تان هائي پريندي ڪاريون ڏنيون هيون ۽ زينب ماڻڙي ڪري، بادشاهه پير دستگير جو قسم کڻي، ڪريمت کي چيو هو ته هوءَ صفوريءَ کان انهن ڪارين جو ضرور پلٽ وٺندي... تان جو زينب امين جهڙي ڪاري رڻ سان رستو رکي کيس اهڙي نه مار ڏياري هئي جو ڪيترا ڏينهن هوءَ ڪٽ تي پئي هئي.

زينب جو مڙس خدا بخش ويچارو جيستائين جيئرو هو، تيستائين هن پنهنجيءَ زال کي سمجهائڻ کان نه گهٽايو. هن گهڻا ئي ڀيرا زال کي الهن افعالن تان ماريو هو، هڪ ڏينهن ته ڪهاڙي سان کيس صفا خون پئي ڪيائين، پر زينب جي رڙين تي همراهن اچي ڪاٺس ڪهاڙي ڪسي. مٿن ماڻهن جي صلاحن جي باوجود هن زال کي طلاق نه ڏني. ڳالهه اصل هيئن هئي ته زينب جي نالي سرڪاري رڪارڊ ۾ ڏهه جريب زمين هئي، جا خدا بخش آباد ڪندو هو. جي زال کي طلاق پئي ڏلائين ته اها زمين به پئي هتن مان ويس مڙئي دڙڪي داب ۾ ڪم ٽپائيندو پئي آيو— تان جو وڃي پنهنجي ڏيهه پهتو. مڙس جي فوت ٿي وڃڻ

بعد زينب کي وٽر چوٽ ملي ويئي. اهي ئي حال، آهي ئي افعال، البت اولاد جي خواهش سو ڇڏي ڏنائين. ڪجهه ڏاڍن جي صلاح، ڪجهه ڏاڍن جي مدد— مڙهي ڪم ٽپندو هئي آيو.

”هر، هئي نوران، ادي خدا بخش کي گذري به به ئي سال ٿيا تنهن بعد هوءَ هميشه ان ڳالهه جو خيال رکندي هئي. ايترو سالن ۾ کيس ڪجهه نه ٿيو، ۽ هاڻي اهو وري ڪيئن؟“
 ”مولڪي نه ڪا ٻي ڳالهه ٿي نظر اچي.“ هڪ زانفان عقل ويڙهايو.
 وڏيري جي ڌيءَ سوڙ مان منهن ڪڍيو. سڄي ڳهر ۾ وڻجي ويئي هئي.

”مائي، اهو قدرت جو ايڪ آهي، جنهن کي نه ڏاڍون ٿاري سگهنديون نه ڏاڍون.“ لالي حاجل مولوي ڪهاڙي جي الداز ۾ چيو.

”هر، ماسي هاڻ به سڄي ڪئي اٿس ته ٻار سندس آهي!“ هئي نوران چيو.

وڏيري جي ڌيءَ اهو جملو ٻڌي ٿڌو اولهو شوڪارو ڀريو— ائين ڄڻ هن جي سيني تان ڪو بار لهي ويو هجي، هر سندس اکيون ڪنهن عجيب احساس جو اظهار ڪرڻ لڳيون. ڄڻ هن جي ڪا املهه شي وڃائجي ويئي هجي— ڪا اهڙي شي، جا هن جي پنهنجي وجود جو حصو هجي.

گهڙي کن ماڻ ڪري، هئي نوران وري ڳالهه کي چوٽ چاڙهيو،
 ”ڪهڙي سڀاهيءَ هئي چيو ته ست سال ٽپ ملنديس.“
 ”ست سال!“ هڪ زانفان کان چيٽ لڪري ويئي.

وڏيري جي ڌيءَ جون اکيون به اهو ٻڌي ڀرجي آيون. وري گهڙي کن سالت ٿي ويئي.
 ”هڪ ڳالهه ۾ ته اهو چڱو ٿيو، لالي ملياڻي!“ هڪ زانفان چيو.
 ”ڪهڙيءَ ڳالهه ۾!“

”زينب کان جنه ته چٽي هئي!“
 ”ها، اها ڳالهه چٽ، هولتن به ڪني آگر وڏي پلي!“
 وڏيري جي ڌيءَ شور مان ملياڻيءَ کي ڏٺو. سندس ذهن ۾ ور
 ور ڪري ڪني آگر، جا لفظ ڦرڻ لڳا. هن سوڙ کي چڪي
 ڪڍي پنهنجي مٿان وڌو. هن جي اکين مان شڪر گذاريءَ جا
 ڳوڙها وهي، وهائڻي کي پسائڻ لڳا. هن جي چپن پٽڪيو: ”زينب،
 ماسي زينب...!“

پیت

هن پهريون اٿي ڪوٺيءَ جو دروازو بند ڪيو جيئن پروري ڪوٺيءَ ۾ سمهيل پائس ڳالهائڻ تي اٿي نه اچي. پوءِ الماري کولي ان مان هڪ ڳاڙهو چمڪڻو پٽڪيٽ ڪڍيو. پٽڪيٽ صاف هو، مٿس مٽي جي دڙ به ڪانه هئي، پر ان جي باوجود ٻوٽن جي دوڪان والڪر اشهد آگر سان ٺڪ ٺڪ ڪري، هن رومال سان اکهڻ مناسب سمجهيو. ان وچ ۾ مان ننڍڙي ٻار جيان وات ڦاڙيو ڏانهس ڏسندو رهيس.

”ڏس پر،“ هن وڏائي سان مون ڏي نهاريو. ”هن پٽڪيٽ ۾ توکي هتان جي الهن سڀني سهڻين چوڪرين جا ڦوٽا لپندا جن جو هن وقت تائين مون سان لاڳاپو رهيو آهي. گهڻو ڪري سڀئي وڏا گهراڻيون آهن. زندگي ۾ پهريون ڀيرو توکي ئي ٻيو ڏيکاربان، ڪن ڦران جو قسم ته ڪنهن کي ڪونه ٻڌائيندين؟“ ”ها،“ مان الانهي چوڻ هاءِ کان وڌيڪ ڪجهه چئي نه سگهيس. ”چڙهي ها مان ڪجهه ڪوٺ ملندو، اول ڪو ڀلو سائين به وچ ۾ هجي.“

لنڊي هوندي ڪو ڪن ڦاڙ جوڳي نالگ ڪٿي ايندو هو ته ويڙهي جا سڀ ٻار سندس چوڌاري ميڙ ٺاهي بيهندا هئاسين. لانگ ڏيکارڻ کان اڳ، جي هو مرلي وڃائڻ يا ٻڌائڻ ۾ نه هن اهو لانگ ڪٿان پڪڙيو ۽ ڪيترو مدو پيل آهي، گيسر ڪندو هو ته اسان کي جڪ پيا ايندا هئا. اسان جي دل رڳو چولندي هئي ته هو سڀ ڳالهائون پوءِ تي رکي، پنهنجي ڪالن واري چپي جو ڍڪ مٿي ڪري ته ڏسون: ڪاريهر آهي يا ڪنپارو— سندس ان اجائيءَ گيسر تي به اوتري ئي خار آئي پر ماٺڙي ڪري تڙ ٽڪڙ ۾ قسم ڪنيم جيئن وڌيڪ ڪا دير نه ڪري. جيئن ڪو ٻاڪ ڪتاب کولبو آهي تيئن هن آهستي پٽڪيٽ

کولي، ان مان هڪ فوٽو ڪڍيو. هن عجيب نظرون سان فوٽي
 کي ڏسندي، ڏٺو شوڪارو پريندي، فوٽو مون کي ۽ چيو،
 ”اها چمپا اٿي.“ مان چمپا کي ڏسڻ لڳس، فوٽو تڪڙ ۾ ڪڍيل
 هئي نظر آيو. سندس کاٻي هٿ ۾ ڪتاب هئا جن کي ميني
 سان لايو شايد اسڪول ڏانهن هئي وئي. ڪجهه لٽن مان ڊسٽ
 وائڻائي هئي لڳي. مان سندس سهڻن مهاندين کي ڏسڻ لڳس ۽
 هو مون کي هن ٻاٻٽ ٻڌائڻ لڳو. ”گزلنگ سيٺ جي ڌيءَ هئي
 ۽ واٽڪي اسڪول ۾ پڙهندي هئي. هڪ ڏينهن کيس اسڪول
 ويندي ڏٺي، دل کي الائي ڇا ٿي ويو. کيس ڏسڻ بنا آرام ٿي
 ڪو نه ايندو هو. پوءِ اهو ليم ڪري ڇڏيم ته جڏهن هوءَ ڪتاب
 کڻي اسڪول ويندي هئي ته مان به سندس ڪڍ لڳندو هوس.
 کيس سندس اسڪول ڇڏي هوءَ پنهنجي ڪلاس ۾ اچي ويهندو
 هوس. ائين ڪندي مهينو ڪن گزري ويو. هڪ ڏينهن کڻي ٿي
 ڪٿي — ڇا ٿو ڪيان جو هڪ وڏو خط لکي سندس اسڪول جي
 انڊريس تي روانو ڪري ڇڏيم. بيوقوفي سببان پنهنجي سموري
 انڊريس به لکي ڇڏيم جيئن جواب ڏيڻ ۾ کيس ڪو ڪليف
 نه اچي. ان ڏينهن هوءَ اسڪول ۾ نه آئي ۽ سندس خط، سترائي
 ڪوليو. هوءَ ته ڀار، مٺڻ مڇي ويو. ماستريائي اهو خط سڌو اسان
 جي پرنسپال ڏانهن موڪليو، پرنسپال به هو هندو، تنهن کي
 اچي ڌرم جي لڳي. ٻي ڏينهن اسان ڪلاس ۾ جاميٽري هئي ڪٿي،
 جو پٽيوالو مون کي سڏڻ آيو. آفيس ۾ لنگهيم ته لپتي لڪڻ
 سان وٺي ويو. منتن ۾ بت تي اينگلون ۽ ٽرينگلون ڏاهي
 ڇڏيائين. هڪ جو نشان ته اڃا پئيءَ تي هوندو.“ هن قميص
 مٿي ڪري پنهنجي هٿي مون ڏي ڪٿي، مان سندس ڪاري هٿيءَ
 کي چڱي طرح ڇاڇي، کيس ٻڌايو ته هيئر اتي نشان ڪونه هو.
 ”خير ڊهي ويو هوندو، ڏينهن به ڳيل ٿيا اٿس.“
 ”هوءَ“، ٿوري دير کان پوءِ مان ڪاليس پهچيو.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)